

”Wi anhålla, att få begagna våra förfäders lärdom och underwisning, af våra Gamla Psalmer.”

Visitationshandlingarnas vittnesbörd om motståndet mot 1819 års psalmbok i övre Norrland under perioden 1819–1903.

“We Request the Permission to Use the Wisdom and Teachings of Our Ancestors, of Our Old Hymns.”

-The Testimony of the Church of Sweden’s Visitation Documents about the Opposition to the 1819 Hymn Book in upper Norrland during the Period 1819–1903.

Hanna Alenius

Handledare och examinator: Kjell O. Lejon

Linköpings universitet

SE-581 83 Linköping, Sweden

013-28 10 00, www.liu.se

Abstract

Between 1810 and 1819, the Church of Sweden adopted three new books: the new handbook from 1811, archbishop Lindblom's new explication of Martin Luther's Small Catechism and Wallins new hymn book from 1819. A few years earlier, a Lutheran revival movement had arisen in upper Norrland. The members of the revival movement, generally named "new readers", reacted strongly to the influence of Enlightenment inspired theology (neology) in the new books. In 1848, the opposition of the most radical new readers led them to separate from the Church.

This master thesis examines the opposition to the new Swedish hymn book from 1819 in the area which since 1904 has been the diocese of Luleå. The study is limited to the period between 1819 and 1903. It is based on a qualitative problem-oriented source study through a close reading of the visitation documents for the parishes in the area. Opposition can be expressed in many ways and there can be many different indicators of it. The study's inductive approach means that these indicators are not determined in advance, but rather are discovered through the close reading of the visitation documents.

The main questions discussed in the thesis are:

- How long did it take before the parishes in upper Norrland introduced the hymn book of 1819?
- What signs of opposition to the new hymn book are found in the visitation documents, and for how long?
- How did the opponents motivate their resistance to the hymn book of 1819?
- How was the new Sami hymn book from 1849 which was partly a translation from parts of the Wallinian hymn book received?

The study shows that it took a while before the new hymnal was introduced in most upper Norrland's Swedish-speaking parishes. More than half of those parishes had not introduced the new hymnal in 1829. This changed in many parishes during Bishop Franzén's visits in 1835.

Opposition to the hymn book was largely expressed in parishes where the radical reading-movement had an influence. People expressed opposition to the hymn book in different ways during different phases. The opposition was usually explained in the visitation documents based on doctrinal reasons. The Sami hymnal, which was published in 1849 and which was partly based on the Wallinan hymnal, met with criticism from both the clergy in northern Lapland and the Sami. The priests criticized the translation, that it was difficult to understand for those who spoke the northern dialects. What the Sami were critical of is not clear.

The study shows that the new hymn book seemed to have been used in all Swedish-speaking parishes before 1903, but in parallel with the hymn book from 1695 in at least two parishes. This parallel use lasted for a very long time, perhaps during the entire investigation period. The old hymn book continued to be important to many people in upper Norrland.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	7
1.1. Bakgrund	7
1.2. Syfte och frågeställningar.....	8
1.3. Avgränsningar	9
1.4. Forskningsläget	9
1.4.1. Forskning om nyläseriet	9
1.4.2. Forskning om 1819 års psalmbok.....	12
1.5. Metod och material.....	14
1.5.1. Metod för studiens genomförande.....	14
1.5.2. Primärkällan: Visitationshandlingarna för övre Norrland. Källkritik och källanalys.....	16
1.5.3. Studiens validitet och reliabilitet	21
1.6. Definitioner	23
1.6.1. Olika benämningar på läseriet.....	23
1.6.2. Kustland och lappmark.....	24
1.7. Teoretiskt perspektiv	24
1.8. Disposition.....	27
2. Bakgrund	28
2.1. Nyläseriet i övre Norrland	28
2.1.1. Nyläseriets förutsättningar.....	29
2.1.2. Nyläseriets spridning	31
2.1.3. Nyläseriets kännetecken	31
2.1.4. Nyläseriets utveckling, radikala och moderata läsare.	33
2.2. Kyrkans nya böcker.....	36
2.2.1. Katekesen	36
2.2.2. Handboken.....	39
2.2.3. Om psalmböckerna.....	42
3. Hur länge dröjde det innan församlingarna i övre Norrland införde 1819 års psalmbok?	55
3.1. Wallinska psalmbokens införande.....	55
3.1.1. Införd och antagen.....	56
3.1.2. Införd innan ett visst datum.	56
3.1.3. Beslut om införande, men ingen bekräftelse i primärkällan på att det genomförts.	57
3.1.4. Församlingar som väljer att använda flera psalmböcker parallellt	65
3.1.5. Svensktalande församlingar där Franzén inte tar upp frågan om 1819 års psalmbok.	69
3.2. Wallinska psalmbokens användande	70
3.3. Församlingar utan uppgifter om vare sig införande eller användande av Wallins psalmbok.....	73

3.4. Sammanfattning.....	74
4. Vilka olika tecken på motstånd mot den nya psalmboken finner man i visitationshandlingarna, och hur lång tid efter det att den börjat brukas i församlingarna?.....	77
4.1. Uppgifter om att psalmböcker bränts upp.	78
4.2. Ett explicit uttryckt motstånd mot Wallins psalmbok efter 1835.	79
4.3. Noteringar om att radikala läsare/separatister håller fast vid sitt motstånd mot nya böckerna. .	80
4.4. Förekomst av separatism.	81
4.4.1. Kustlandet, församlingarna i Skellefteå och den svensktalande delen av Norrbotten.	81
4.4.2. Lappmarken, Sorsele församling och Arvidsjaur församling.	83
4.5. Fråga om psalmbokens förbättrande.	87
4.6. Användandet av gamla psalmboken vid sammankomster.	89
4.7. Ett fortsatt enskilt användande.	91
4.8. Sammanfattning.....	92
5. Vilka skäl angav motståndarna till varför de inte ville bruka 1819 års psalmbok?.....	94
5.1. Läromässiga skäl	94
5.2. Ekonomiska skäl.....	96
5.3. Pedagogiska skäl.	97
5.4. Musikaliska skäl.....	97
5.5. Sammanfattning.....	98
6. Hur togs den samiska psalmboken från 1849, som till del byggde på Wallins psalmbok, emot?.....	99
7. Sammanfattning av resultat och diskussion	102
7.1. Studiens resultat	102
7.1.1. Hur länge dröjde det innan församlingarna i övre Norrland införde 1819 års psalmbok? 102	
7.1.2. Vilka olika tecken på motstånd mot den nya psalmboken finner man i visitationshandlingarna, och hur lång tid efter det att den börjat brukas i församlingarna?.....	103
7.1.3. Vilka skäl angav motståndarna till varför de inte ville bruka 1819 års psalmbok?.....	104
7.1.4. Hur togs den nya samiska psalmboken från 1849, som till del byggde på Wallins psalmbok, emot?	105
7.1.5. Studien och den tidigare forskningen.	105
7.2. Framtida forskning	108
7.3. Slutlig reflexion.....	108
8. Summary	110
9. Käll- och litteraturlista.....	114
9. 1. Otryckta källor.....	114
9.1.1. Riksarkivet.....	114
9.1.2. Webbsidor	115
9.2. Tryckta källor	115

10. Bilagor	122
10.1. Karta över övre Norrlands församlingar omkring 1835.	122
10.2. Karta, trolig tid för ensamt antagande av 1819 års psalmbok.	123

1. Inledning

1.1. Bakgrund

I början av 1800-talet började man se slutet på enhetskyrkans tid i Sverige. Den lutherska ortodoxin som präglade teologin hade fått börja ge vika för andra synsätt påverkade av upplysningstidens filosofi. I landet fanns även andliga rörelser som pietism och herrnhutism. Ståndssamhället började omvandlas till ett ”liberalt klassamhälle”, rationalismen fick ge vika för romantiken och religionen börjar bli mer av en privatsak.¹ Samtidigt började Luthers skrifter spridas och läsas på ett mer omfattande sätt.²

En ny tid krävde nya kyrkliga böcker. Såväl handbok, katekes som psalmbok reviderades under 1800-talet, ett arbete som redan påbörjats under 1700-talet. Liksom vid andra revideringar av kyrkliga böcker kom de att bli påverkade av den teologiska grundsyn som rådde vid den tiden.³ När den nya psalmboken antogs och stadfästes 1819 beslutades också att församlingarna i Sverige själva skulle genom sockenstämman få fatta beslut om när den skulle införas.

Även människorna i övre Norrland nåddes av både pietistiska och herrnhutiska strömningar genom andlig litteratur men också genom personliga kontakter. 1802 uppstod en väckelse bland några ungdomar i Porsnäs by utanför Piteå, som till en början var av lagisk-pietistisk karaktär. När några av ungdomarna senare började studera Luthers skrifter upplevde de 1805 en andlig frigörelse. Efter detta fick Luther sin status av högsta andliga auktoritet i den evangeliska väckelse som kom att kallas för ”nyläseri” till skillnad från det tidigare mer pietistiskt färgade ”gammal-läseriet”.⁴

Nyläsarna reagerade kraftigt mot kyrkans nya böcker som man ansåg vara irrlärliga då de inte stämde överens med Luthers lära, främst i fråga om soteriologi och antropologi. Starkast kritik riktades mot handboken och katekesen men även mot 1819 års psalmbok. De radikala läsarna separerade sig från kyrkan i slutet av 1840-talet och angav själva att de nya böckerna var skälet

¹ Anders Jarlert (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6, romantiken och liberalismens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2001, s. 30.

² Jarlert (red.), 2001, s. 20.

³ Nils Andersson, *1878 års katekes: debatten om katekesens form och innehåll 1810–1878*, Lund: Bibliothecae teologiae practicae, 1973, s. 7–9.

⁴ Curt Carlsson, *Samhörighet och separation. Kyrkan och EFS i pitebygden och skelleftebygden*, Uppsala: Skeab, 1979, s. 22. Bland dem fanns drängen Pehr Brandell och bondsonen Anders Rosenius. Båda två kom senare att vigas som präster i Svenska kyrkan. Brandell blev verksam som präst och väckelseledare i Ångermanland. Anders Rosenius var far till C O Rosenius.

till separationen.⁵ I sina egna sammankomster fortsatte man att använda katekes, handbok och psalmbok från slutet av 1600-talet.

1.2. Syfte och frågeställningar

Forskare har sedan tidigare intresserat sig för nyläsarna och deras kritik mot de nya böcker som kyrkan antog i början av 1800-talet och har belyst dessa fenomen ur olika synvinklar. Genom tidigare forskning av bland annat Allan Sandewall är det känt att nyläsarna var motståndare till 1819 års psalmbok och att det till exempel dröjde ända till 1835 innan den infördes i den läsartäta Skellefteå församling. Det är också känt att dubbla psalmböcker användes i Piteå landsförsamling åtminstone till i början av 1890-talet. Genom tidigare forskning genom till exempel Hilmer Wentz och Rolf Törnqvist vet man också att motstånd mot den nya psalmboken yttrades även i södra Sverige och att det motiverades med olika typer av argument: läromässiga, musikaliska, pedagogiska och ekonomiska. Det verkar dock finnas luckor i kunskapen om motståndet mot den nya psalmboken i övre Norrland. Hur länge höll det i sig? Vilka uttryck tog det sig? Hur utbredd var det geografiskt sett i undersökningsområdet? Förekom det i större utsträckning i församlingar där det fanns radikala läsare? Därför blir syftet med denna uppsats att med hjälp av visitationshandlingarna för området undersöka motståndet mot 1819 års psalmbok i hela övre Norrland för att försöka skapa en överblick över dess utbredning i tid och geografi och att dessutom undersöka hur motståndet motiverades och uttrycktes. I detta inkluderas även motståndet mot den nya samiska psalmboken från 1849 som till stor del byggde på den nya svenska psalmboken från 1819.

För att nå syftet är uppsatsen uppdelad i fyra frågeställningar som behandlas i var sitt kapitel i undersökningsdelen, nämligen:

- Hur länge dröjde det innan församlingarna i övre Norrland införde 1819 års psalmbok?
- Vilka olika tecken på motstånd mot den nya psalmboken finner man i visitationshandlingarna, och hur lång tid efter det att den börjat brukas i församlingarna?
- Vilka skäl angav motståndarna till varför de inte ville bruka 1819 års psalmbok?

⁵ Allan Sandewall, *Separatismen i övre Norrland, 1820–1855*, Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen, II, ny följd, Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1952, s. 181.

- Hur togs den nya samiska psalmboken från 1849, som till del byggde på Wallins psalmbok, emot?

1.3. Avgränsningar

Det är enbart motståndet mot den nya psalmboken som kommer att undersökas i uppsatsen, inte motståndet mot handboken och katekesen. Detta beror på att ett studium av alla de nya böckerna skulle bli för omfattande. Tidsmässigt avgränsas undersökningen från det år då psalmboken gillades och stadfästes av konungen, 1819. Den borte tidsgränsen sätts till 1903 då de sista visitationerna innan stiftsdelningen av Härnösand stift genomfördes. Visitationshandlingarna efter bildandet av Luleå stift är inte tillgängligt digitalt. Vid sekelskiftet hade dessutom norrlandsläseriets storhetstid ebbat ut och nya väckelser tagit över. Arbetet avgränsas även genom valet av källa. Visitationshandlingarna är ett så pass stort material att det inte finns tidsutrymme att systematiskt undersöka andra omfattande primärkällor så som församlingarnas protokoll från sockenstämman. Uppsatsen avgränsas också till att i huvudsak undersöka motståndet mot 1819 års psalmbok. Den utkom först enbart på svenska. Övre Norrland är och var dock ett flerspråkigt område. Under den period som undersöks var Tornedalens församlingar till största delen bebodda av finskspråkiga församlingsbor. I lappmarken talade människorna såväl samiska, finska som svenska. (För definitioner av kustland och lappmark, se 1.6.2.) Vilket som var majoritetsspråk varierade mellan församlingarna och över tid. Delar av den nya psalmboken kom trettio år senare att översättas till en sorts boksamiska. Kritik mot denna översättning tas också upp i uppsatsen under en egen frågeställning. Eventuellt motstånd mot den nya finska psalmboken undersöks inte eftersom det var en helt annan psalmbok, inte en översättning av Wallins psalmbok.

1.4. Forskningsläget

1.4.1. Forskning om nyläseriet

Tidigare forskning om läseriet i Norrland har inte haft motståndet mot den nya psalmboken som sitt huvudsakliga fokus men motståndet mot de nya böckerna har berörts av några forskare.

I kyrkohistorikern John Holmgrens avhandling om norrlandsläseriet från 1948 studerar författaren förekomsten av andlig litteratur i övre Norrland genom analyser av bouppteckningar. Holmgren använde kvantitativa data för att undersöka norrlandsläseriets förhistoria och andliga rötter. Han drog slutsatsen att det var Luthers skrifter som var den huvudsakliga andliga roten till väckelseströmningen och inte vare sig pietismen eller herrnhutismen. Detta orsakade den enda större debatten om norrlandsläseriet som hittills förekommit då Allan Sandewall och Nils Rodén protesterade mot Holmgrens slutsatser. Både Sandewall och Rodén presenterade artiklar i *Kyrkohistorisk årsskrift* (1948 och 1950) som argumenterade för att norrlandsläseriet hade kopplingar till och påverkan av herrnhutismen, inte minst genom den herrnhutiska sångsamlingen *Sions Sånger* som var spridd och använd i övre Norrland.⁶ Holmgrens avhandling omfattar ungefärligen tiden mellan 1713–1820 och berör läsarnas motstånd mot de nya böckerna i väldigt liten grad då det inte hunnit artikuleras så väl vid den tiden.

Kyrkohistorikern Allan Sandewalls avhandling *Separatismen i övre Norrland 1820–1855* från 1952 tar tidsmässigt vid där John Holmgrens avhandling slutade. Sandewall inriktar däremot sin undersökning på de radikala läsarnas separation från kyrkan, orsakerna till den och hur processen såg ut. Eftersom Sandewall ansåg att de nya böckerna var den främsta orsaken till separationen från kyrkan så berörs motståndet mot dem i hög grad, främst motståndet mot handboken och katekesen. Psalmboken berörs i mycket mindre grad, i en kortare redogörelse för nya psalmbokens införande i Skellefteå, Piteå och Luleå och om protesterna som följde.⁷ Trots detta är Sandewalls avhandling en viktig källa då den tecknar en god bild av det radikala läseriets utveckling och de radikala läsarnas förhållande till kyrka och världsliga myndigheter då den bygger på stora mängder material från domböcker och andra protokoll. Den behandlar inte bara läseriet i de största läsarförsamlingarna utan beskriver även händelser i Sorsele, Arvidsjaur, Råneå och andra församlingar och hjälper till att skapa en viss översiktighet av det radikala läseriet.

Sandewall publicerade 1954 *Separatismen i övre Norrland efter 1855*, en uppföljare till sin tidigare avhandling. I den avhandlas separatismens fortsättning fram till 1950-talet, bland annat dess splittring och utveckling därefter, men även hur tillkomsten av konventikelförordningen

⁶ Daniel Lindmark, *Puritanismen och lättsinnet. Fem föredrag om folkläsnings och folklig fromhet*. Umeå: Kulturgräns Norr, 1997, s. 15 – 16.

⁷ Allan Sandewall, 1952, s. 133, 268–270.

samt sakramentallagen påverkade läsarna. Sandewall ägnar två sidor åt den fortsatta utvecklingen i psalmboksfrågan i Piteå landsförsamling.⁸

I *Präster, predikare och profeter: Läseriet i övre Norrland 1800–1850* försökte docenten i historia Tom Ericson och professorn i historia Börje Harnesk finna sociologiska förklaringar till läseriets uppkomst. De menar att en historiker måste inta en gudsförnekande ståndpunkt, att hen behöver se på religiösa rörelser som ”något som har samband med icke-religiösa faktorer, som social struktur, ekonomi, kulturella värderingar och psykologiska behov”. De erkänner att detta är ett obevisat postulat, men ett som bygger på ”sunt förnuft och, i bästa fall, på statistiska regelbundenheter”.⁹ De konstaterar i slutet av sin studie att enbart sociologiska förklaringar inte är tillräckliga för att förklara detta komplexa fenomen, att de behöver kompletteras med andra perspektiv, till exempel individpsykologiska.¹⁰ Ericsons och Harnesks forskning berör inte motståndet mot den nya psalmboken, men bidrar till förståelsen av läsarnas bakgrund. Det sista av bokens kapitel är av störst intresse då det innehåller analyser av läseriets sociala struktur och visar på de demografiska, sociala och ekonomiska mönster de funnit. Genom analys av rättegångsprotokoll från 1812, 1813 och 1820 fann Ericson och Harnesk att läsarna, till skillnad från hur de beskrevs av präster och myndighetspersoner, inte i första hand bestod av yngre personer och kvinnor, utan av människor i alla åldrar, från alla samhällsklasser och av båda könen. Läsarna hörde i högre dock i högre grad till bondeklassen än det omgivande samhället och detta förhållande stärktes med tiden.¹¹

Daniel Lindmark, professor i kyrkohistoria vid humanistiska fakulteten och professor och forskningsledare i historia med utbildningsvetenskaplig inriktning vid Lärarhögskolan vid Umeå Universitet, har berört läseriet i flera publikationer, bland annat i artikeln ”Läseri och Neologi: Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början” från 1992.¹² Här åskådliggör Lindmark läseriet utifrån läsforskningen. Han menar att det blev en kulturkonflikt mellan neologin och läsarna, och att ”det finns skäl som talar för att de folkliga väckelserna bör betraktas som en reaktion på den vidgade klyftan mellan den lärda och den folkliga kulturen”.

⁸ Allan Sandewall, *Separatismen i övre Norrland efter 1855*, Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen, II, ny följd 7, Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1954, s. 133–134.

⁹ Tom Ericson och Börje Harnesk, *Präster, predikare och profeter: Läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå: Vildros, 1994, s. 167.

¹⁰ *Ibid.*, 164–171; Lindmark, 1997, s. 16.

¹¹ Ericson och Harnesk, 1994, s. 9–15.

¹² Daniel Lindmark, ”Läseri och Neologi: Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början”, i *Thule: Kungl. Skytteanska samfundets årsbok. 1992, årg. 5*, Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, 1992, s. 99–116.

¹³ Han ger exempel på det neologiska inflytandet på 1819 års psalmbok och konstaterar att det fanns fog för läsarnas kritik om gärningslära i den och de andra nya böckerna.¹⁴ *Puritanismen och lättsinnet, fem föredrag om folkläsning och folklig fromhet* innehåller fem studier inom delprojektet *Frontlinjer mellan traditionalism och modernitet: Katekesbytet i Skellefteå socken 1810–1880* som ingår i projektet *Kulturgräns norr: Förändringsprocesser i tid och rum*. Här berörs både de kyrkliga böckerna i förhållande till den folkliga läsningen och läseriet i de olika föredragen. Lindmark analyserar bland annat norrlandsläseriet utifrån teorier om fundamentalism och läskulturer.¹⁵ I föredraget ”Luther i Norrland: Norrländsk kyrkohistoria som lutherläsning och luthertolkning” skriver Lindmark att nyläseriet utgjorde såväl en exklusiv textgemenskap som en egen tolkningsgemenskap.¹⁶ I *Reading, Writing and Schooling, Swedish Practices of Education and Literacy, 1650–1880* redogör Lindmark i ett kapitel för sin studie om katekesbytet i Skellefteå församling på 1800-talet. Med hjälp av församlingens brandskadade husförhörslängder har Lindmark analyserat valet av katekes utifrån ålder, social status och bostadsort under åren 1810–1878. Lindmark konstaterar att bytet gick mycket långsamt, först 1843 använde hälften av församlingsborna den nya katekesen och ännu 1880 använde minst 20% av befolkningen den gamla katekesen främst i den norra delen av församlingen. Lindmark menar att läseriet var den bidragande orsaken till det aktiva motståndet mot den nya katekesen.¹⁷

1.4.2. Forskning om 1819 års psalmbok

Forskningen kring den wallinska psalmboken har inte heller i första hand inriktats mot motståndet från övre Norrland men det tas ibland upp i forskning med annat fokus.

Allan Arvastson anger att syftet med sin avhandling från 1949, *Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken* är att teckna densamma, dess historiska sammanhang, betydelse och allmänna karaktär. Avhandlingen inleds med att berätta om den wallinska psalmbokens mottagande i allmänhet men också om norrlandsläsarnas motstånd. Därefter beskriver han Thomanders och Wieselgrens arbete med ett nytt psalmboksförslag, hur det togs emot, och vilken roll det fick spela i det fortsatta arbetet mot en ny psalmbok. Norrlandsläsarnas motstånd berörs alltså i

¹³ Lindmark, 1992, s. 106–107.

¹⁴ Lindmark, 1992, s. 108.

¹⁵ Lindmark, 1997, s. 7–8.

¹⁶ Lindmark, 1997, 61–67.

¹⁷ Daniel Lindmark, *Reading, Writing and Schooling: Swedish practices of education and literacy, 1650–1880*, Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet, 2004, s. 169–215.

huvudsak i avhandlingens inledningsdel och inriktar sig i huvudsak på händelser i Skellefteå, läsarna Nils Peter Ericsson och Johan Riström samt prästerna Nils Nordlander och Isak Grape.¹⁸

Prästen och författaren Hilmer Wentz skrev 1959 artikeln ”hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige”. Wentz beskriver olika sorters argument mot att anta den nya psalmboken genom olika exempel. Minst utrymme, endast en sida, ger Wentz åt de pedagogiska argumenten, något större utrymme ges de musikaliska betänkligheterna. Han ägnar ännu fler sidor åt att berätta om de ekonomiska orsakerna till oviljan att byta psalmbok, och hur dessa bemöttes på olika sätt, men exemplen på tvivel på den nya psalmbokens teologiska värde tar upp allra störst utrymme. Wentz ägnar sig främst åt att berätta, beskriva och exemplifiera, inte åt att analysera. Han tar inte upp något om hur psalmboken togs emot i norra Sverige men hans upplysningar om hur det blev i Kalmar, Växjö, Lund, Skara och Göteborgs stift kan fungera som ett jämförelsematerial.

Sociologen Rolf Törnqvist behandlar oppositionen mot 1819 års psalmbok i en artikel publicerad 1993 i antologin *Västsvensk fromhet*. Artikeln hör samman med den studie som Törnqvist skrev om förändringarna i kontrollstrukturerna i det svenska samhället 1750–1850, men det finns inga belegg för att studien publicerats. Törnqvist skriver i artikeln att förhållningssättet mellan präster och församlingar förändrades under perioden. Även om man i princip avvisade avvikelser från den rätta läran började det finnas ett utrymme för olika rörelser.¹⁹ I artikeln tar författaren upp exempel på försök att införa 1819 års psalmbok och vilka motsättningar som uppstod.²⁰ Törnqvist funderar bland annat på orsakerna till kyrkoledningens nonchalans för folkliga intressen och på prästernas (o)förmåga att införa en så stor förändring.²¹ I artikeln ges exempel på motstånd mot införandet av nya psalmboken från södra Sverige men redogör också för motståndet i Skellefteå. Han skriver något om argumenten mot nya psalmboken som han menar var såväl dogmatiska, ekonomiska och pedagogiska men koncentrerar sig i första hand på de två senare.²² Han konstaterar att prästerna var splittrade i psalmboksfrågan och att man inte kan förenkla kampen om psalmboken så att det handlar om ”kyrkan som överhetens förlängda arm på ena sidan, mot en förtryckt, manipulerad och

¹⁸ Allan Arvastson, *Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1949, s. 1–28.

¹⁹ Rolf Törnqvist, . ”Oppositionen mot 1819 års psalmbok”, i: Ahlberger, Christer och Malmstedt, Göran (red.), *Västsvensk fromhet*, Göteborg: Humanistiska fakulteten, Univ., 1993, s. 137.

²⁰ Törnqvist, 1993, s. 138.

²¹ Törnqvist, 1993, s. 139.

²² Törnqvist, 1993, s. 156.

passiverad allmoge på den andra.”²³ I konfliktprocesser likt denna beror utslaget mycket på hur väl de olika sidorna ser det legitima i de andras krav.²⁴ Törnqvists artikel är av intresse i behandlandet av den näst sista frågeställningen i uppsatsen.

Motståndet mot nya psalmboken i övre Norrland är alltså inte utforskat i någon högre grad. I huvudsak har det berört införandet och motståndet i de mest kända läsarorterna Skellefteå, Piteå och Luleå. I brist på uppgifter från sekundärkällor får forskaren istället söka sig till primärkällor.

1.5. Metod och material

1.5.1. Metod för studiens genomförande

Arbetet bygger på en kvalitativ problemorienterad källstudie. Studien utgår från en induktiv ansats och har därför en mer öppen ingång till materialet.²⁵ Den inleddes med en systematisk genomgång av visitationshandlingarna utifrån några nyckelord. De nyckelord som styrde läsningen var: *psalmboken*, *de nya böckerna*, *läseri/läsare*, och *separatism/separatister*. Att *psalmboken* valdes ut som nyckelord behöver knappast motiveras, men däremot de övriga. Eftersom psalmboken, katekesen och handboken ofta omnämndes som en enhet, som *de nya böckerna*, behöver även detta begrepp vara ett nyckelord. Nyckelorden *läseri/läsare*, och *separatism/separatister* undersöktes eftersom motståndet mot de nya böckerna var uttalat bland läsarna och för att en jämförande undersökning av förekomst av psalmboksmotstånd i församlingar med eller utan läseri skulle kunna utföras. Alla avsnitt i visitationshandlingarna som berör dessa nyckelord skrevs av. För varje excerpt noterades från vilken typ av handling den hämtats, datum, visitator och ansvarig församlingspräst och var det återfinns digitalt genom riksarkivet. Dessa excerpter sorterades sedan i tidsordning utifrån vilken församling de hämtats från.

Församlingsindelningar brukar förändras över tid och övre Norrland under 1800-talet var inget undantag. Uppsatsen utgår från den församlingsindelning som rådde år 1834. Anledningarna till att den inte utgår från församlingsindelningen 1819 är att flera församlingsdelningar skedde bara några år därefter, och att var och en av dessa församlingar har tillräckligt med material för

²³ Törnqvist, 1993, s. 159.

²⁴ Ibid.

²⁵ Martin Gustavsson och Yvonne Svanström (red.), *Metod: Guide för historiska studier*, Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 19–20.

att kunna sammanfattas och behandlas som en egen enhet. På så vis skapas också en bättre översiktlighet. Ett annat argument för att utgå från församlingsindelningen 1834 är att många församlingar (Lapplands församlingar undantagna) som existerade 1819 ändå inte visiteras förrän 1835. Församlingar som därmed inte behandlas för sig är Byske och Ytterstfors bruksförsamling (ingår i Skellefteå), Edefors (ingår i Överluleå), Tarendö och Muonionalusta (ingår i Pajala), Korpilombolo (ingår i Övertorneå), Örträsk (ingår i Lycksele), Tärna (ingår i Stensele), Jörn (ingår i Norsjö) och Malå (ingår i Arvidsjaur). Då Holmön alltid visiterades tillsammans med Sävar, liksom Jokkmokk och Kvikkjokk alltid visiterades tillsammans så behandlas även de som en församling trots att de inte definitionsmässigt var det. Sammantaget blir det 40 församlingar, (bil. 10.1.) Församlingarnas moderna namn används i uppsatsen och Luleå landsförsamling som 1831 bytte namn till Neder-Luleå församling kallas konsekvent för Nederluleå församling genom hela uppsatsen. Genomgången av primärkällan uppmärksammade uppsatsförfattaren på flerspråkigheten i undersökningsområdet, att det inte bara behövdes bakgrundskunskaper om de svenska psalmböckerna, utan även de finska och samiska psalmböcker som brukades.

Efter den systematiska genomgången och sorteringen av materialet i tidsföljd och geografisk hemvist gjordes en närläsning av excerpterna. De kodades utifrån vilken eller vilka av frågeställningarna de skulle kunna belysa. Många av utdragen kunde användas för att belysa flera frågeställningar. När detta hade gjorts kunde sedan de fyra frågeställningarna, behandlas var för sig genom ytterligare systematisering och analys av innehållet i de kodade uppgifterna. Kategorierna som materialet systematiserades i formulerades inte i förväg utan skapades utifrån vad materialet visade. I arbetet med de fyra frågeställningarna så gjordes så väl kvalitativa, kvantitativa som komparativa analyser.

Under arbetet med att analysera materialet till den första frågeställningen framgick det att uppgifter om vilka psalmer som sjöngs under visitationerna kunde hjälpa tolkningen av när den nya psalmboken infördes i de församlingar som saknade beslut om detta. En genomläsning av visitationshandlingarna för dessa församlingar genomfördes därför igen, där angivelser om psalmer som sjöngs vid visitationerna antecknades. Det framkom också att det inte förekom så många uppgifter om psalmbokens införande från södra Västerbotten. Därför undersöktes även om sockenstämmoprotokollen för församlingarna i detta område kunde bidra med någon kunskap om psalmbokens införande. Under arbetet med den tredje frågeställningen visade det sig att materialet kunde sorteras och analyseras utifrån de kategorier av motstånd framgår i

Hilmer Wentz artikel ”Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige” från 1959.²⁶ Den fjärde frågeställningen, om motståndet mot den nya samiska psalmboken, kom till under arbetets gång då det framkom att källmaterialet innehöll sådant som behandlades bättre självständigt eftersom den nya samiska psalmboken från 1849 inte var helt identisk med den svenska psalmboken från 1819. Till sist samlades analyserna och svaren från de olika frågeställningarna för en sammanfattande analys.

1.5.2. Primärkällan: Visitationshandlingarna för övre Norrland. Källkritik och källanalys.

Enligt Martin Gustavsson och Yvonne Svanström ska källkritik alltid tillämpas av den historiske forskaren, oavsett vilken frågeställning man arbetar med.²⁷ Eftersom undersökningen i första hand grundar sig på en primärkälla är det än viktigare att granska källan kritiskt och att klargöra vad källan är och vilka förutsättningar den har att ge tillförlitlig information. Uppsatsen bygger till största del på kyrkans visitationshandlingar. De går att finna i Domkapitlets i Härnösand Stifts arkiv (HLA) och nås digitalt genom Riksarkivet där de finns avfotograferade.²⁸ Omfånget för handlingarna i nuvarande landskapen Norr- och Västerbotten för åren 1770 – 1904 är 6 kapslar om sammanlagt ca 2700 bilder, d.v.s. ca 5400 sidor handskriven text, men det är enbart handlingarna från 1819 och framåt som tas med i studien. Till detta kommer visitationshandlingarna för lappmarken (nuvarande landskapet Lappland) som består av 16 kapslar med material, ca 14 000 sidor handskriven text men där allt material från tiden före 1819, liksom allt material som rör lappskolorna sällas bort. Materialet från lappmarken är inte lika väl sorterat som materialet från kustlandet.

Visitationshandlingarna i kustlandet består i första hand av de protokoll som skrevs då biskop eller kontraktsprost visiterade de församlingar de hade ansvar för. Från 1870-talet tillkommer även den ansvarige prästens ämbetsberättelse. I kustlandet kunde det gå lång tid mellan visitationerna i början av undersökningsperioden. Många av församlingarna visiteras inte förrän

²⁶ Hilmer Wentz, ”Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige” i Liedgren Emil (red.), *Psalm och sång, Studier tillägnade Emil Liedgren den 21 februari 1959*. [1], Lund: Gleerup, 1959, 179–134.

²⁷ Gustavsson och Svanström (red.), 2018, s. 42.

²⁸ Domkapitlets i Härnösands arkiv, Visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens län, efter församlingar, SE/HLA/1010283/F/F III be, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+0f620b51-1524-4b49-9857-b1a1cb7cf773&s=Balder>; Domkapitlets i Härnösands arkiv, Visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, efter församlingar, SE/HLA/1010283/F/F III bf, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+387a07b6-2985-4407-9bfe-a45624b45413&s=Balder>. Hädanefter anges inte digitala länken till visitationshandlingarna eftersom de alla nås genom dessa två länkar.

1835. Visitationerna genomfördes med större regelbundenhet efter 1848.²⁹ Protokollens omfång växer med tiden och med skolväsendets utveckling.

Visitationshandlingarna ifrån Lappmarken skiljer sig något från kustlandets handlingar. Lappmarkens församlingar lydde inte bara under domkapitel och biskop i Härnösands stift utan även under *Direktionen över lappmarkens ecklesiastikverk*, som i sin tur lydde under Kungl. Maj:t efter 1833. Direktionens främsta ansvarsområden var missionen bland samerna samt handel och relationen mellan nybyggare och samer. Den beslutade även om församlingsindelningar, kyrkbyggen, tjänsteinrättningar och ekonomi. Lappmarkens präster skulle årligen skicka in sina verksamhetsberättelser till domkapitlet som sedan skulle vidarebefordra dem till direktionen.³⁰ En stor del av materialet från lappmarken utgörs av visitationerna av lappskolorna. Man genomförde fler visitationer i lappmarkens församlingar vid undersökningsperiodens början, varje eller vartannat år. Protokollen var kortare och ämbetsberättelser förekom tidigare än i kustlandet. Med tiden blev det glesare mellan visitationerna så i slutet av undersökningsperioden skedde de lika ofta som i kustlandet, ungefär vart femte år. I ett överslag över tid visiteras dock lappmarkens församlingar i snitt tre gånger mer än kustlandets församlingar.³¹

Enligt Brendan Duffy kan en kritisk källanalys delas upp i en extern och en intern granskning där den externa granskningen syftar till att upptäcka om en källa dels är äkta eller förfalskad, dels om den är vad den utger sig för att vara, dels om den ger en sann bild av det den skildrar.³² För den interna granskningen listar Duffy en mängd olika frågor som kan ställas om källan, bland annat om dess uppkomst, syfte, fullständighet och närhet till det den skildrar. Det viktiga är att förstå i vilket avseende som källan är pålitlig. Det är också viktigt att fundera på om det källan säger är sant eller falskt? Uttrycker den fakta eller åsikter? Är den ”tillförlitlig i

²⁹ Först vid riksdagen 1848 anmodade prästeståndet biskoparna att visitationerna skulle hållas minst vart femte år. Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 17, 18 och 19 juni 1856*, Hernösand, 1857, s. 45.

³⁰ Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar vid prestmötet i Piteå stad den 9, 10 och 11 augusti år 1842* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1845, s. 12. Tillgängligt via:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-706>, (hämtad den 4 november 2020);

Sölve Anderzén, ”Lappmarken och kolonisationen”, i Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5, Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2000, s. 234–235.

³¹ Härnösands domkapitel, Församlingsreg Visitationshandl FIIIIa-FIIIIbf, SE/SVAR/HLA-121220006/ R/S02370. Tillgänglig via: <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+a6a88402-a244-11d3-9e55-009027b0fce9&s=Balder>.

³² Brendan Duffy, ”Analys av dokument”, i Bell, Judith och Waters, Stephen (red.), *Introduktion till forskningsmetodik*, femte [uppdaterade] upplagan, Lund: Studentlitteratur, 2016, s. 147–149.

förhållande till det specifika syfte man har”³³ Glenn A. Bowen uttrycker det som att forskaren behöver bestämma hur autentisk, trovärdig, noggrann (*accuracy*) och hur representativ källan är.³⁴

Visitationshandlingarna används i studien med ett delvis annat syfte än vad kyrkan egentligen tänkt, vilket gör att de kan kategoriseras som en oavsiktlig källa. Enligt Brendan Duffy är en sådan oavsiktlig och officiell källa vanligtvis användbar då den kom till av ett praktiskt syfte och inte är så tillrättalagd som medvetna källor.³⁵ En fördel med visitationsprotokollen som källa är att de, trots en viss utveckling över tid och en skillnad i omfång och frekvens mellan kustland och lappmark, följer en fastlagd mall. Vissa frågor ställs till alla församlingar oavsett tid och plats för visitationen. Frågor om kyrkan och kyrkogårdens tillstånd ställdes först, därefter frågor om hur gudstjänsterna firades, om församlingens tillstånd, och om nattvardsbarnens och skolbarnens undervisning. Till dessa huvudsakliga frågor följde en mängd underfrågor som kunde variera något över tid. Med tiden tillkom till exempel frågan om förekomst av separation från kyrkan. Allt som tagits upp under en föregående visitation följdes inte upp under nästa. Det kan alltså uppstå glapp där frågan om psalmboken försvinner från ett protokoll till ett annat. I analysen av materialet får man alltså förhålla sig till tystnader i materialet och fundera över hur de ska tolkas. Maria Ågren skriver om tystnader i källmaterial att:

Forskarens uppgift är inte att mekaniskt rapportera vad som står i de handlingar ... som råkar ha bevarats. Forskarens uppgift är istället att aktivt försöka överlista uppgiftslämnarna när det finns anledning att tro att något som är relevant för ens fråga har utelämnats eller snedvridits. Forskaren måste alltid ställa sig frågan vad en viss källa filtrerar bort. Vad är det som inte blir synligt i källan, och varför blir det inte synligt? [...] Att dra slutsatsen att något inte finns bara därför att det inte nämns i källorna är en så kallad *e-silentio*-slutsats, och sådana slutsatser är problematiska. Att något inte nämns kan ju bero på många olika saker och måste inte alls tolkas som att fenomenet i fråga saknades. Den vanligaste förklaringen är ofta att den som skapat källmaterialet inte hade för avsikt att belysa fenomenet.³⁶

Närheten i tid mellan visitationshandlingarnas tillkomst och den händelse den skildrar är stor och det finns ingen anledning att betvivla protokollens autenticitet. De kan också anses vara representativa då de följer samma mall. Det är svårare att tillskriva dem fullständig noggrannhet

³³ Duffy, 2016, s. 148–152.

³⁴ G.A. Bowen, ”Document analysis as a qualitative research method”, *Qualitative Research Journal*, vol 9, nr 2, 2009, s. 33. Tillgänglig via: https://www.researchgate.net/publication/240807798_Document_Analysis_as_a_Qualitative_Research_Method, (hämtad den 20 januari 2020).

³⁵ Duffy, 2016, s. 143.

³⁶ Maria Ågren ”Källkritik” i Martin Gustavsson och Yvonne Svanström (red.), *Metod: Guide för historiska studier*, Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 45.

och trovärdighet. Eftersom de är kyrkans egna dokument kan de inte förutsättas ge en fullt objektiv skildring av händelser och omständigheter. Protokollen kan nog anses vara något mer objektiva än ämbetsberättelserna. I kustlandet var fler personer var involverade i kontrollen av dem då protokollen både justerades och lästes upp i kyrkorna vilket borde ha förhindrat stora diskrepanser mellan beskrivning och upplevd verklighet. Visitationerna hade större makt över protokollen än församlingsborna, men de senare kunde be att få inlagor lagda till handlingarna och därigenom få sin egen åsikt nedtecknad utan att den tolkades av den som förde protokollet. En genomgång av protokollen från fem av lappmarkens församlingar visade att lappmarksvisitatorn själv skrev protokollen ända fram till slutet av 1870-talet. De justerades inte av någon annan. Detta förändrades i och med biskop Landgrens visitationer i slutet av 1870-talet då protokollen började justeras av en eller flera personer. Från 1890-talet antecknade lappmarksprästerna när visitationsprotokollet blivit uppläst i kyrkan.³⁷ Lappmarksprotokollen före slutet av 1870-talet kontrollerades alltså inte av någon annan och kan därför i högre grad vara påverkade av visitatorns egna subjektiva åsikter i psalmboksfrågan.

Martyn Denscombe skriver i *Forskningshandboken för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna* att det finns omfattande belägg för att mötesprotokoll generellt tenderar vara ofullständiga, partiska och selektiva. Därför skildrar de bara en del av en händelse och att de ofta avspeglar en tolkning av det som hänt. Allt tas inte alltid heller med, det finns sådant som kan ha sagts utanför protokollet.³⁸ Ett exempel från visitationshandlingarna illustrerar detta. Det är näst intill omöjligt att kontrollera uppgifterna från protokollen. I ett isolerat fall går det dock att jämföra uppgifterna i protokollet med en annan källa, nämligen Petrus Laestadius berättelse om sitt första år som lappmarksmissionär. Laestadius berättar där om visitationen i Arvidsjaur kyrka den 4 februari 1827 där han själv närvarade. Laestadius påstår att läsare i församlingen tog upp frågan om katekesen under visitationen. Laestadius beskriver visitatorns svar och läsarnas missnöjda reaktioner på det.³⁹ Av denna fråga syns däremot inte ett spår i protokollet.⁴⁰ Vilka uppgifter är de riktiga, de från protokollen eller de från Laestadius?

³⁷ Protokollen som undersöktes kom från både norra och södra distriktet, från Jokkmokk, Arjeplog, Arvidsjaur, Lycksele och Åsele.

³⁸ Martyn Denscombe, *Forskningshandboken – för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*, fjärde upplagan, Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 330.

³⁹ Laestadius, Petrus, *Journal af Petrus Laestadius, för första året af hans tjenstgöring såsom missionarie i Lappmarken* [Elektronisk resurs], 2. uppl. =[3. uppl.], , Stockholm: Hæggström, 1836, s. 100. Tillgänglig via <http://runeberg.org/lpjour/>, (hämtad den 17 november 2020).

⁴⁰ SE/HLA/1010283/F/F III bf/4, bild 101-102. Hädanefter anges inte SE/HLA/1010283/F/F III utan endast vilken volym av visitationshandlingarna och bild förkortas hädanefter med b. (Om detta hade gällt för denna not hade den skrivits bf/4, b. 101-102.)

Det går inte att med säkerhet svara på, men exemplet visar på möjligheten att en lappmarksvisitator skulle ha kunnat utesluta uppgifter från protokollet efter eget tycke.

Ämbetsberättelserna är en persons berättelse om sin församling och dess tillstånd vid en särskild tidpunkt och innehåller både objektiva fakta (till exempel hur ofta gudstjänster firats) och subjektiva bedömningar om församlingen och dess liv. I genomläsningen av ämbetsberättelserna framgår det att uppgifterna kanske inte är helt exakta. Det finns till exempel tillfällen där prästen ordagrant kopierat delar av sin ämbetsberättelse från den han skrev vid den föregående visitationen.⁴¹ Ämbetsberättelserna skulle läsas upp i visitationsstämman och visitator frågade då församlingen om de ansåg att berättelsen gav en sann bild. Även här hade församlingen möjlighet att påpeka felaktigheter.

Visitationshandlingarna är alltså inte alltid helt tillförlitliga när det till exempel gäller uppgifter om antalet separatister. De borde däremot kunna tillskrivas en någorlunda tillförlitlighet när det gäller uppgifter om psalmbokens användande och införande. Om uppgifter om motstånd mot kyrkans böcker eller separatism förekommer i visitationshandlingarna borde dessa bedömas vara trovärdiga, då det inte låg i kyrkans intresse att medge att sådant förekom. Eventuell tystnad om motstånd mot nya böckerna eller separatism kan däremot inte automatiskt tolkas som att detta inte förekom.

Är detta den bästa källan för undersökningen? Det hade varit idealt att studera motståndet mot psalmboken i källor från motståndarna själva. Dessvärre finns det ytterst få skriftliga vittnesmål från läsarna. De skriftliga källorna efter de radikala läsarna utgörs enligt Daniel Lindmark i huvudsak av en handfull brev, så den som forskar om norrlandsläseriet behöver använda andra källor som oftast inte är objektiva till det utan snarare negativa. ”Läsarnas egen röst har svårt att göra sig hörd eftersom läsarna inte var skrivare.”⁴² Studien får bygga på kyrkans visitationsprotokoll och inte på sockenstämmoprotokollen trots att beslutet om införandet av nya psalmboken var tänkt att fattas i sockenstämman. En anledning till detta är att tillgången på sockenstämmoprotokoll varierar kraftigt mellan församlingarna och det finns stora tidsmässiga luckor i det materialet. För Arjeplogs församling finns det till exempel bara protokoll fram till 1845, för många andra bara fram till början av 1860-talet. Denna ojämna tillgång är en av orsakerna till att sockenstämmornas protokoll inte lämpliga som huvudsaklig källa för

⁴¹ be/4, b. 96–97, 113.

⁴² Daniel Lindmark, 1997, s. 93.

studien.⁴³ Genom läsning av sekundärlitteratur och i en första undersökning av visitationsprotokollen visade det sig dock att det förekommer uppgifter om införandet av 1819 års psalmbok även i visitationsprotokollen. Det finns en större och jämnare tillgång på visitationshandlingar än sockenstämmoprotokoll. Dessutom handlar studien inte bara om införandet av 1819 års psalmbok, de senare frågeställningarna lär belysas bättre genom visitationshandlingarna än sockenstämmoprotokollen.

Visitationshandlingarna verkar, trots viss brist på objektivitet och en lägre frekvens av visitationer av kustlandets församlingar i början av undersökningsperioden, ändå kunna vara den bästa primärkällan för studien, men uppgifterna från dem bör jämföras med uppgifter från andra möjliga källor, till exempel prästmöteshandlingarna för Härnösand stift från samma period, så att fynden kan bekräftas och slutsatsernas tillförlitlighet kan stärkas.⁴⁴

1.5.3. Studiens validitet och reliabilitet

Det är inte bara källornas trovärdighet som behöver bedömas, även studien behöver analyseras. Hur tillförlitlig och valid är den? Alan Bryman skriver i *Samhällsvetenskapliga metoder* att begreppen validitet och tillförlitlighet är viktiga kriterier för kvantitativa forskare men att ”många kvalitativa forskare har dock diskuterat hur relevanta dessa begrepp är för kvalitativa undersökningar”.⁴⁵ Han redogör för olika förhållningssätt till kriterierna: Att använda samma begrepp, att anpassa begreppen, eller att använda alternativa kriterier. Valet av förhållningssätt påverkas enligt Bryman av hur väl man accepterar den realistiska uppfattningen.⁴⁶ Eftersom studien innehåller både kvalitativa och kvantitativa analyser används begreppen här i deras ursprungliga betydelse.

Hur tillförlitlig är studien? Skulle resultaten i studien bli likadana om undersökningen genomfördes igen eller påverkades resultaten av slumpen eller tillfälligheter?⁴⁷ Om studien upprepades borde man finna samma uppgifter från visitationshandlingarna eftersom källan inte förändras och för att det inte gjorts något urval av vilka församlingar som undersökts. Den

⁴³ Arjeplogs kyrkoarkiv, Sockenstämmans protokoll, SE/HLA/1010006/K, tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/?Sokord=Arjeplog+Kyrkoarkiv&page=1&postid=Arkis+bae39751-052b-4335-a045-93ff40a02860&tab=post&FacettState=undefined%3ac%7c&s=Balder>.

⁴⁴ Denscombe, 2018, s. 231.

⁴⁵ Bryman, Alan, *Samhällsvetenskapliga metoder, andra upplagan*, Stockholm: Liber, 2008, s. 351.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 351–360.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 49.

största riskfaktorn för eventuella variationer är att primärkällans handskrivna text på sina håll kan vara svår att läsa. Grunddatan borde alltså bli densamma, men man skulle kunna välja att kategorisera datan på annat sätt.

Hur valida är slutsatserna? Är slutsatser som bygger på kausala förhållanden hållbara eller inte?⁴⁸ Genom att jämföra sådana slutsatser med slutsatser från tidigare forskning ökar den interna validiteten i denna studie. Den externa validiteten kan inte sägas vara stor. Resultaten från studien borde inte kunna appliceras på andra områden i Sverige under samma tid utan är specifika för församlingarna i övre Norrland.

Hur bekräftelsebar är studien? Descombe skriver att en kvalitativ studie inte kan vara helt objektiv. Forskarens jag kan inte elimineras helt från analysprocessen. Forskaren kan därför välja att hantera detta på två sätt, antingen genom att försöka distansera sig från sina övertygelser eller genom att erkänna att de spelar roll i analysprocessen. I det senare fallet behöver forskaren redogöra för sin horisont, de egna erfarenheter och sociala bakgrund som kan ha format arbetet.⁴⁹ Uppsatsförfattaren ansluter sig till Hans-Georg Gadammers uppfattning att människan är beroende av sin egen historia när hon ska tolka och förstå världen,⁵⁰ och ser behovet av att presentera sin egen bakgrund: Hon har vuxit upp i Västerbotten och har bott i Norsjö, Skellefteå och Umeå och är ättling till ett par av lappmarkens präster som var verksamma perioden innan den som undersöks i studien, Andreas Alenius (kyrkoherde i Arvidsjaur, död 1763) och hans son Anders Alenius (kyrkoherde i Lycksele, död 1820). Den senare var tremänning med Petrus och Lars Levi Laestadius. Kyrkoherdarna Alenius ättling, uppsatsförfattarens farfars far Gottfrid Alenius, verkade som pingstpastor i bland annat Sorsele och Skellefteå under första halvan av 1900-talet. Uppsatsförfattaren är själv präst i svenska kyrkan sedan 2004, och har arbetat i Enköping och norra Hälsingland men till största delen tjänstgjort i landsbygdsförsamlingar på småländska höglandet. Hon har dock vuxit upp inom missionsförbundet och pingströrelsen och studerade till präst vid Johannelunds teologiska högskola där EFS - Evangeliska Fosterlandsstiftelsen är huvudman. Hon har alltså vuxit upp i delar av undersökningsområdet, har en brokig kyrklig bakgrund och kan till del sätta sig in i både läsarnas och prästerskapets perspektiv. Uppsatsförfattaren behöver vara medveten om sina horisonter genom hela forskningsprocessen och hur de kan påverka tolkningen.

⁴⁸ Ibid., s. 50.

⁴⁹ Ibid., s. 423–424.

⁵⁰ Sjöberg, 2018, s. 71–72.

1.6. Definitioner

1.6.1. Olika benämningar på läseriet.

Det var inte bara övre Norrland som berördes av läsarväckelse under 1800-talet men det är förhållanden i detta område som undersöks i uppsatsen, det vill säga endast norrlandsläseriet. Även om norrlandsläsarna inte var något ”kärt barn” för kyrka och myndigheter gick de under många olika namn och beteckningar i källmaterial och avhandlingar. Definitioner och beteckningar ändrades över tid då läseriet gick in i olika faser och det kan vara svårt att göra en heltäckande indelning av en företeelse som hade ganska lösa konturer. En grövre indelning kan dock vara till hjälp även om den är ofullständig.

För den första fasen av norrlandsläseriet, tiden fram till ca 1825, kan läseriet delas upp i nyläseri respektive gammalläseri. Forskare har olika sätt att definiera dessa två grupper. Uppsatsförfattaren har valt att dela upp grupperna utifrån vilken rörelse man påverkats av och likställer nyläseriet med det evangeliska läseriet, oavsett om det är aktivistiskt eller ej, och gammalläseriet med den kyrkotrogna väckelsen av lagisk-pietistisk karaktär. Efter 1825 behövs inte uppdelningen längre göras då delar av nyläsarna, de som tillhörde det så kallade moderata läseriet, verkade gå samman med gammalläseriet.⁵¹ Nyläseriet kunde nämligen delas upp i två grenar. De som hörde till den största grenen, de moderata läsarna, förblev kyrkan trogen trots kritiken av den och dess böcker. De som hörde till den radikala grenen, och inte såg någon möjlighet att stanna kvar i kyrkan, kallas omväxlande för separatister och radikala läsare i uppsatsen. Även denna grupp kom att med tiden splittras och få olika namn, ibland efter någon lekmanledare som var tongivande, till exempel ”riströmmare” efter Johan Riström och ”bodellister” efter Jonas Bodell.⁵² Eftersom motståndet mot de nya böckerna hörde samman med nyläseriet är det denna gren som berörs i uppsatsen. Om begreppet läsare används utan något prefix är det nyläsare som avses.

⁵¹Lindmark skriver att gammalläseriet definieras av vissa forskare som ”det kyrkligt sanktionerade läsningen inom byabönens ram” istället för läseriet som påverkats av lagisk-pietistisk väckelse. På samma sätt kan vissa forskare enbart kalla de radikala läsarna för nyläsare. Lindmark, 1997, s. 94–95.

⁵² SE/HLA/1010283/F/F III be 6, s. 406 och SE/HLA/1010283/F/F III be 5, s. 71. Levnadsbeskrivningar för Bodell och Riström: Oloph Bexell. Johannes (Johan) Riström, *Svenskt biografiskt lexikon*, tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6777>, (hämtad den 21 september 2020); H.T. Berlin. Jonas Bodell. *Svenskt biografiskt lexikon*, tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17843>, (hämtad den 21 september 2020).

1.6.2. Kustland och lappmark

Uppdelningen och benämningarna av olika delar av övre Norrland har varierat över tid. Det är därför viktigt att tydligt definiera vad som avses med olika benämningar i uppsatsen. Oftast utgår beskrivningarna utifrån de dåvarande församlingarna. Ibland behöver grövre uppdelningar av området göras. Jag har då valt att använda mig av de nuvarande landskapsuppdelningarna (Norrbottnen, Västerbottnen och Lappland) och inte den som rådde i början av 1800-talet då Norr- och Västerbottnen var ett landskap. Ibland används begreppen kustland och lappmark i uppsatsen. Med kustland avses allt område i Norr- och Västerbottens landskap och med lappmark avses allt område i det nuvarande landskapet Lappland. Förutsättningarna för församlingarna i lappmarken var mycket annorlunda än för de i kustlandet, just därför behövs ett begrepp som motsvarar allt det som inte är lappmark. På kartan 10.1. finns gränsen mellan kustland och lappmark markerad. Där är nummer 1-13 lappmarksförsamlingar och 14-40 kustlandsförsamlingar.

1.7. Teoretiskt perspektiv

Motstånd hör samman med makt. Hur man ser på makt påverkar hur man ser på motstånd. I traditionella synen på makt ses den som ett avsiktligt utövande som övervinner motstånd och får saker att hända.⁵³ Kaj Sköldberg, professor emeritus i organisation och ledning, skriver i *Maktens många ansikten: teorier och idéer om makt under två och ett halvt tusen år* att nästan varje författare som skriver om makt ger begreppet sin egen innebörd.⁵⁴ Sköldberg presenterar några typiska teman och definitioner av makt, klassiska definitioner och deras revisionistiska motförslag, bland annat *individmakt* (Weber, Dahl med flera) och dess motförslag *strukturmakt* (Lukes, Nagel med flera), *dyadisk makt* versus *nätverksmakt* (Emerson, Fuchs), *avsiktlig makt* (Weber, Russel med flera) versus *oavsiktlig makt, makt över motstånd* (Dahl, Emerson) versus *trivselmakt*, och *händelsemakt* versus *händelselös makt*.⁵⁵

I avsnittet om händelsemakt och händelselös makt presenterar Sköldberg flera exempel på *tyst makt*: Carl Friedrichs ”lag om anteciperade reaktioner”, vissa former ”av Barach och Baratz’

⁵³ Kaj Sköldberg, *Maktens många ansikten: teorier och idéer om makt under två och ett halvt tusen år*, 1. uppl., Lund: Studentlitteratur, 2014, s. 15.

⁵⁴ Sköldberg, 2014, s. 87

⁵⁵ Ibid., s 89-98.

agensdasättande och icke-beslut” samt ideologisk och symbolisk makt.⁵⁶ Han påpekar också att maktutövning inte alltid handlar om att få någon att göra något, utan kan också ha som mål att hindra andra att handla, så kallad *frysmakt*. Han skriver om den händelselösa makten att:

De båda sidorna, den som utövar makt och den som är föremål för detta kan faktiskt också bägge uppträda enligt händelselös makt. Ta t ex fallet då någon anteciperar att en maktavare kommer att reagera negativt om han eller hon utför en viss handling, och avstår från denna. Ingen av aktörerna gör något, det händer ingenting, men ändå är det fråga om makt.⁵⁷

Sköldberg menar att de klassiska maktdefinitionerna är så kallade *övertalningsdefinitioner*, det vill säga definitioner ”som explicit eller implicit utger sig för att vara den allmänt omfattande, sanna eller verkliga definitionen av något, medan den i själva verket är stipulativ och överensstämmer med de speciella preferenser som den definierande råkar ha”. Han argumenterar för att makt är något paradoxalt och att en definition av makt därför måste vara större än de klassiska definitionerna. Han väljer att definiera makt som ”förmåga att bestämma processers förlopp, varvid den dominerande och/eller den dominerade parten i relationen är en social aktör”.⁵⁸ Denna definition håller det öppet för att förmågan kan utövas eller låta bli att utövas. Aktörerna kan vara såväl individer som grupper och institutioner. Definitionen utesluter inte makt över sig själv, motmakt eller komplexa maktförhållanden mellan flera aktörer och kräver inte att makten utförs medvetet. Med andra ord:

I den maktdefinition som getts här omfattar relationen också reflexivitet (makt över sig själv) symmetri (den dominerade kan också ha makt över den dominerande) och transitivitet (makten behöver inte dyadiskt inskränkas till två parter).⁵⁹

Michael Foucault är en av de tänkare som betonat att makten inte är enkelriktad utan symmetrisk, att det alltid finns motmakt, motstånd.⁶⁰

Motstånd kan ses på många sätt: som ett svar på makt, som en sorts makt eller som en samspelande del i makt. Liksom makt är motstånd komplext och kan ta sig uttryck på många olika sätt. Det finns en mängd olika definitioner på motstånd framtagna av forskare inom en mängd olika discipliner. Ronny Högberg presenterar några olika perspektiv på motstånd i sin avhandling i beteendevetenskap och lärande: Enligt Henry Giroux behöver en handling vara medvetet eller semimedvetet utförd och botten i ”en kritik mot underliggande repressiva

⁵⁶ Ibid., 96-97.

⁵⁷ Ibid., 98.

⁵⁸ Ibid., 99.

⁵⁹ Ibid., s. 98-100.

⁶⁰ Ibid., 107.

ideologiska mönster” för att räknas som motstånd.⁶¹ James Scott, professor i politisk vetenskap vid Yale universitet menat i motsats till Giroux att ”motstånd också kan utövas med vaga intentioner och dessutom ha en självisk karaktär”. Högberg skriver att

Scotts syn på motstånd har utvecklats i relation till det vardagsmotstånd bönder i Malaysia utövade mot överordnade grupper och klasser, vilket utgör ett motstånd han samlar under benämningen ”the weapons of the weak”. Detta motstånd hade ofta en oorganiserad och spontan karaktär och skedde mer eller mindre på ett lågmält sätt [...]. Om dylika ageranden, som Scott ser som ”den svages vapen” förekommer i liten utsträckning hos de grupper som forskaren studerar är de oftast ointressanta i frågan om motstånd. Om dessa ageranden däremot bildar ett tydligt mönster bör de enligt honom ses som motstånd även om motiven för handlingarna kan vara vaga [...].⁶²

Fredsforskarna Mona Lilja och Stellan Vinterhagen definierar motstånd som:

[...] 1) en handling som utförs av 2) någon i en underordnad position i relation till makten i fråga – eller i solidaritet med någon i en underordnad position (som ställföreträdande motstånd), i 3) en respons till denna makt, där 4) denna handling/respons åtminstone har möjligheten att underminera denna makt.⁶³

Problemet med dessa teorier är att motstånd knyts till utövande eller handlande. Motstånd som ideologi faller därmed bort, liksom motstånd som icke-handlande. Motstånd *syns* visserligen tydligast i handlande men kan också vara tyst och osynligt. Med Sköldbergs resonemang om makt i ryggen menar uppsatsförfattaren att sådana definitioner av motstånd inte är tillräckliga, att motstånd också kan vara en åsikt, ett icke-handlande eller icke-deltagande och utgöras av icke-beslut. Syftet med studien är dock inte att skapa en ny definition av motstånd. Sköldberg skriver att man i modern vetenskapsteori har övergivit begreppet ”operationell definition”, vilket numera ses som en överförenkling.

Istället är det rimligare att tala om kvantitativa *indikatorer* på ett visst begrepp. Och att en viss indikator relaterar till ett visst begrepp är en hypotes, inte en definition. Det kan finnas, och finns mestadels också, flera indikatorer på ett visst begrepp, åtminstone mer komplexa begrepp. Vilken indikator som väljs beror på omständigheterna, inklusive vilken aspekt av begreppet man är intresserad av. När det gäller maktbegreppet saknas inte förslag på olika indikatorer...⁶⁴

På samma sätt finnas det många olika indikatorer på motstånd. Det är just indikatorerna, tecknen, på motstånd som kan skönjas i primärkällan som är i fokus i studien. Den induktiva

⁶¹ Ronny Högberg, *Motstånd och konformitet: om manliga yrkeslevers liv och identitetsskapande i relation till kärnämnen*, 1. uppl., Linköping: Institutionen för beteendevetenskap och lärande, Linköpings universitet, Diss. Linköping: Linköpings universitet, 2009, s. 45. Tillgänglig via <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-20833>, (hämtad den 8 januari 2021).

⁶² Ibid., s. 46.

⁶³ Mona Lilja och Stellan Vinterhagen (red.), *Motstånd*, Malmö: Liber, 2009, s. 51.

⁶⁴ Ibid., s. 88.

ansatsen medför att dessa indikatorer inte bestäms i förväg, utan istället upptäcks genom närläsningen av visitationshandlingarna.

1.8. Disposition

Efter detta första inledande kapitel följer ett bakgrundskapitel där både läseriet och de nya böckernas tillkomst beskrivs, så att läsaren får en inblick i psalmboksmotståndets kontext. Förutom en längre beskrivning av nya psalmbokens bakgrund ges även en kortare bakgrundsbeskrivning av den nya katekesen och handboken samt läsarnas huvudsakliga invändningar mot dem. Detta för att motståndet mot dem och mot psalmboken hörde samman. Det gör att bakgrundskapitlet blir ganska omfattande men också att de följande kapitlen blir mer koncentrerade på studiens frågeställningar. Kapitel 3–6 utgör undersökningsdelen och behandlar en frågeställning vardera. Kapitel 3 behandlar när och hur 1819 års psalmbok infördes eller användes i de olika församlingarna i övre Norrland. Kapitel 4 behandlar de olika tecknen på motstånd som återfinns i visitationshandlingarna och under hur lång tidsperiod de förekommer. I kapitel 5 analyseras de olika typer av argument som uttrycktes mot den nya psalmboken. Det sjätte kapitlet behandlar den psalmbok på samiska som utkom 1849 och som till del byggde på 1819 års svenska psalmbok. Den svenska och samiska psalmboken användes simultant åtminstone Arvidsjaur församling och det fanns läsare även bland samerna. Därför behöver även den samiska psalmboken behandlas, men får ett eget kapitel då den inte kan sägas vara en ren översättning av den svenska. Omfattningen på undersökningsdelens kapitel varierar mycket i omfång beroende på hur mycket material det fanns att analysera från primärkällan. I kapitel 7 sammanfattas och analyseras studiens resultat.

2. Bakgrund

I detta kapitel presenteras en sammanfattande beskrivning av norrlandsläseriets uppkomst, kännetecken och rörelsens historiska förlopp. Beskrivningen baseras på tidigare forskning, i första hand Allan Sandewalls två böcker om separatismen i övre Norrland men med kompletterande uppgifter från senare forskning. Därefter presenteras bakgrundsinformation om de nya böcker som kyrkan antog i början av 1800-talet.

2.1. Nyläseriet i övre Norrland

Den evangeliska väckelsen som uppstod 1805 utanför Piteå kom att påverkas kraftigt av läsningen av Luthers skrifter.⁶⁵ Nyläsarna verkar ha gjort samma upplevelse som Luther av att andligen inte själva räcka till, men funnit sig befriade av ”rättfärdiggörelsen genom tron allena”.⁶⁶

⁶⁵ Carlsson, 1979, s. 22.

⁶⁶ Gerhard Gerhardsson beskriver år 1818 läsarnas omvändelseerfarenhet på detta vis: Wi hafwe lefwat vår lefnadstid fram i synd, säkerhet och otro, ifrån våra späda barnaår, somlige under lagens trældom och Guds wrede, med ett styggt samwete för Gud, för våra synders skuld. Wi woro wäl i det heliga Dopet till Guds barn upptagne; men wi hafwe derifrån fallit i synd och werldens likställighet(.) Våra föräldrar, husbönder och lärare hafwa wäl lärt oss ABCD och Catechismi-boken, men blott i minnet och utantill; men hwad bättring och hjertans tro, kärlek, hopp, tålmod och andra christeliga dygder warit, det hade wi ej wetat om; ty den förmaningen hade wi af våra fäder, att wi skulle uppföra oss wäl för werlden, samt skickligt och ärbart icke rövwa, stjäla, hora och bedraga m.m.; hwilket i sig sjelf war godt samt utgjorde en menskelig rättfärdighet för werlden; men allt sådant war ändå icke tillräckligt och kunde icke ställa våra samweten tillfreds för Guds wrede och dom. Den lärdomen hörde wi drifwas, att wi hade förnuft och fri wilja, och när wi gjorde derefter så godt wi kunde, så skulle Gud wara oss nådig. Men när Gud i sin heliga Lag upptäckte för oss sin wilja och wiste oss, att wi, med alla våra bästa gerningar, woro under förbannelsen, som Paulus säger: alla de, som med lagens gerningar omgå, de äro under förbannelse, Galat 3 Cap. 10 v. och som det heter i 5 Mose B 27 Cap., 26 v. Förbannad ware den som icke fullkomnar all lagens ord, så att han gör derefter; och allt folket skall säga: amen – ty Gud will wara älskad af allt hjerta, som hans bud lyda: Du skall älska Herran din Gud af allt ditt hjerta och all din själ m.m. – när således budordet kom, fick synden lif i oss och uppväckte i oss all begärelse; ty utan lag är synden död; när sådant lagens andeliga sten träffade våra samweten, fingo wi erfara, att lagen war andelig, men wi köttsligen sålde under synden; ty köttsligt sinne är en fiendskap emot Gud. Wi sågo wäl i Guds ord, att wi skulle hafwa en rätt ånger öfwer våra synder; men aldrig när han skulle wara god. Wi begärde i förstone underwisning af våra lärare, med flera, huru wi skulle bete oss; men de kunde ej gifwa oss något bättre råd, än att wi skulle hafwa ett uppriktigt och rent hjerta, ett innerligt hat till synden och kärlek till Gud, samt bedja honom, så skulle wi wäl få hans nåd. Detta allt war wäl en tröst; men kunde ändå ej tillfredsställa våra samweten; ty wi kunde ej finna något rent hjerta, utan fastmer ett orent, syndigt hjerta i oss, såsom ock Esaias säger i 64 Cap. 6 v. Wi äre allesammans såsom de orene, och all vår rättfärdighet är som ett orent och befläckt kläde, och Jeremias i 17 Cap. 9 v. Ett argt illfundigt ting öfwer all ting är hjertat; ho kan utransakat? ¹⁶⁶ Carlsson, 1979, s. 22.

⁶⁶ Gerhard Gerhardsson beskriver år 1818 läsarnas omvändelseerfarenhet på detta vis: Wi hafwe lefwat vår lefnadstid fram i synd, säkerhet och otro, ifrån våra späda barnaår, somlige under lagens trældom och Guds wrede, med ett styggt samwete för Gud, för våra synders skuld. Wi woro wäl i det heliga Dopet till Guds barn upptagne; men wi hafwe derifrån fallit i synd och werldens likställighet(.) Våra föräldrar, husbönder och lärare

2.1.1. Nyläseriets förutsättningar

Sandewall menar att en viktig förutsättning för läseriets uppkomst i undersökningsområdet var att läskunnigheten var någorlunda väl utbredd. Tillgången på andaktslitteratur hade ökat kraftigt sedan 1700-talet och priset på böckerna sjönk med tiden.⁶⁷ En annan förutsättning för väckelsen var byabönen. Redan på 1600-talet hade de stora avstånden inom församlingarna i övre Norrland lett till att kyrkan behövde finna nya sätt för människor att uppfylla sin kyrkoplikt. Man anpassade föreskrivna gudstjänstbesök till reslängden, enligt de så kallade kyrkoturerna. Till exempel beslutades det 1655 för Råneå församling, att de som bodde mer än tio mil från kyrkan skulle bevista den var femte söndag, de som bodde mer än sex mil bort var tredje söndag och så vidare. De som hade närmre än två mil till kyrkan skulle komma varje vecka. De söndagar man inte var förpliktigad att ta sig till kyrkan skulle de hemmavarande istället samlas

hafwa wäl lärt oss ABCD och Catechismi-boken, men blott i minnet och utantill; men hwad bättring och hjertans tro, kärlek, hopp, tålmod och andra christeliga dygder warit, det hade wi ej wetat om; ty den förmaningen hade wi af våra fäder, att wi skulle uppföra oss wäl för werlden, samt skickligt och ärbart icke röfwa, stjåla, hora och bedraga m.m.; hwilket i sig sjelf war godt samt utgjorde en menskelig rättfärdighet för werlden; men allt sådant war ändå icke tillräckligt och kunde icke ställa våra samweten tillfreds för Guds wrede och dom. Den lärdomen hörde wi drifwas, att wi hade förnuft och fri wilja, och när wi gjorde derefter så godt wi kunde, så skulle Gud wara oss nådig. Men när Gud i sin heliga Lag upptäckte för oss sin wilja och wiste oss, att wi, med alla våra bästa gerningar, woro under förbannelsen, som Paulus säger: alla de, som med lagens gerningar omgå, de äro under förbannelse, Galat 3 Cap. 10 v. och som det heter i 5 Mose B 27 Cap., 26 v. Förbannad ware den som icke fullkomnar all lagens ord, så att han gör derefter; och allt folket skall säga: amen – ty Gud will wara älskad af allt hjerta, som hans bud lyda: Du skall älska Herran din Gud af allt ditt hjerta och all din själ m.m. – när således budordet kom, fick synden lif i oss och uppväckte i oss all begärelse; ty utan lag är synden död; när sådant lagens andeliga sten träffade våra samweten, fingo wi erfara, att lagen war andelig, men wi köttsligen sålde under synden; ty köttsligt sinne är en fiendskap emot Gud. Wi sågo wäl i Guds ord, att wi skulle hafwa en rätt ånger öfwer våra synder; men aldrig när han skulle wara god. Wi begärde i förstone underwisning af våra lärare, med flera, huru wi skulle bete oss; men de kunde ej gifwa oss något bättre råd, än att wi skulle hafwa ett uppriktigt och rent hjerta, ett innerligt hat till synden och kärlek till Gud, samt bedja honom, så skulle wi wäl få hans nåd. Detta allt war wäl en tröst; men kunde ändå ej tillfredsställa våra samweten; ty wi kunde ej finna något rent hjerta, utan fastmer ett orent, syndigt hjerta i oss, såsom ock Esaias säger i 64 Cap. 6 v. Wi äre allesammans såsom de orene, och all vår rättfärdighet är som ett orent och befleckt kläde, och Jeremias i 17 Cap. 9 v. Ett argt illfundigt ting öfwer all ting är hjertat; ho kan utransakat? Icke heller kände wi något innerligt hat till synden hos oss, eller någon kärleksnista till Gud; utan fastmera, att wi woro syndens och satans trälar, olydige och genstråwige mot Guds bud i hjertat, kunde således ej heller begära något af honom; ty våra synder och owårdighet blef en skiljemur, som stängde oss från Gud. Deröfwer råkade wi i ångest och nöd, waraf wi blefwo föranlåtne att söka i Doct. Lutheri skrifter, som för oss förklarade Skriften och lärde oss förstå, att wi uti Christo och genom Christo hade all vår salighet utan all egen åtgärd, genom trone i Christi blod, som ock Aposteln Paulus säger i 1 Cor. 1 Cap. 30 v. Christus Jesus är oss af Gudi gjord till wisdom, till rättfärdighet, till helgelse och till förlossning (...) Genom dessa och dylika ord och språk hafwe wi fått tröst till Gud genom Jesum i den Helige Anda, och tro, att wi redan, för intet, af idel nåd, äro salige och Guds barn här i tiden, och der i ewigheten, utan vår werkan eller medwerkan, warken för vår ånger eller ruelse, dygd eller kärlek eller goda gerningar, före, under och efter omvändelsen, som Aposteln Paulus skriver i Ephes. 2 Cap. 8 v. af nådene ären I frälste, genom trona; och det icke af eder, Guds gåfwa är det: icke af gärningar, på det ingen skall berömma sig. Gerhard Gerhardsson, *En Christelig trosbekännelse utgifwen af Läsare-Sällskapet i Skellefteå, efter befallning af Herr Doct. Hambraeus i Umeå, för att Consistorium i Hernösand uppvisa*, Stockholm, 1821, s. 7–10.

⁶⁷ Sandewall, 1952, s. 4–5.

till byaböner under gudstjänsttid. Första belägget på byabönernas förekomst är från en stadga av prästerna i ”Väster Norrlanden” från år 1600 där det föreskrivs att människorna i området skulle samlas på sön- och helgdagar för bön, psalmsång och läsning av dagens texter. Under 1700-talet utvecklades byabönen att bli en söndaglig fast gudstjänst för byns innevånare. Kyrkogångsplikten blev i praktiken en byabönsplikt. I allmänhet följdes samma gudstjänstordning på byabönen som i kyrkan, förutom att de moment som enbart prästen fick hålla i utelämnades. En läskunnig man från byn utsågs som ledare för bönen. Denne ledde hela gudstjänsten och läste upp någon predikan från en av kyrkans godkända postilla. Carlsson skriver att för att en postilla skulle bli godkänd av kyrkan för användande vid byabönen behövde den ”bära den lutherska ortodoxins prägel”.⁶⁸ Byabönerna hölls i allmänhet i något av byns hem ända tills skolhusen började byggas på slutet av 1800-talet.⁶⁹

Byabönen fick till följd att andlig litteratur köptes in till byarna och till att människorna i övre Norrland lärde sig att själva läsa och reflektera över innehållet i den. Dessutom var det möjligt att under en byabön, där alla kände alla, att ställa en fråga över det lästa. Byabönen gav alltså utrymme för ett mer aktivt deltagande och tröskeln till att själv införskaffa och läsa andlig litteratur blev lägre. Den litteratur som förekom i hemmen i byarna kom från olika andliga riktningar, från såväl herrnhutiskt (*Sions sånger*) som lagiskt-pietistiskt håll (Petterssons och Tollessons postillor). Luthers postillor kom dock att utgöra den huvudsakliga läsningen på byabönerna under 1800-talet.⁷⁰

Curt Carlsson pekar på att de långa avstånden gjorde att byarna blev ganska isolerade och detta bidrog till att människorna i byarna blev beroende av inbördes samarbete. På så vis utvecklades en stark bygemenskap och en stor byasjälvständighet.⁷¹ De långa avstånden gjorde även att nöddop inte var ovanliga. Barnen skulle enligt lag döpas inom åtta dagar från födseln och det var inte alltid möjligt (eller klokt) att ta barnet den långa vägen till prästen för dop. Det fanns alltså en viss vana att sköta kyrkliga angelägenheter själv.

⁶⁸ Carlsson, 1979, s. 14.

⁶⁹ Carlsson, 1979, s. 14–17.; Hansson, Sven. Byabön och bönbyar i gamla Ume socken: (Umeå, Sävar, Vännäs och Vindelns socknar), [Elektronisk resurs], Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1996, s.26–31. Tillgänglig via Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38650>, (hämtad den 4 november 2020).

⁷⁰ Sandewall, 1952, s. 7–11; Carlsson, 1979, s. 15–16; Hansson, 1997, s. 34.

⁷¹ Carlsson, 1979, s. 13–14.

2.1.2. Nyläseriets spridning

Nyläseriet spreds vidare från Piteåtrakten till större delen av de svensktalande församlingarna i övre Norrland genom att väckelsens företrädare reste mellan byarna och bevistade byabönerna. Väckelsen spreds först till de omgivande församlingarna och kom till Luleå senast 1810, Överluleå ca 1812 och till Skellefteå och Nysätra 1814. Den spreds till Nederkalix senast 1817, och året därpå till Arvidsjaur. År 1820 hade den kommit till Sorsele, Jokkmokk och Burträsk. Sist verkar den ha kommit till södra Västerbotten, först 1826 verkar den ha fått fäste i Löfvånger och i Umeå först i slutet av 1820-talet.⁷² Enligt uppgifter från Petrus Laestadius i slutet av 1820-talet hade läseriet spritts även till samerna i Arvidsjaur och Kvikkjokk, men att det var av en mindre stridslysten karaktär hos dem, vilket Laestadius förklarar med att det inte fanns några skrifter av Luther översatta till samiska.⁷³

2.1.3. Nyläseriets kännetecken

Med tiden kom nyläseriet att splittras i flera olika grupperingar och utvecklades på olika sätt på olika orter. Väckelsen hade aldrig bara en stor ledare, utan många olika lokala lekmanaledare. Trots detta går det att se vissa återkommande kännetecken för nyläsarna. Som namnet antyder så var just läsandet och studerandet av andlig litteratur centralt för dem. Luther var den största auktoriteten och måttstocken för all annan litteratur. Jarlert menar att ”effekten i praktiken blev ’Luther allena’. Ändå läste de flesta av läsarna med herrnhutiska glasögon.”⁷⁴ Daniel Lindmark hänvisar till Carl-Axel Aurelius när han skriver att norrlandsläsarna inte hade någon historisk lutherbild. De uppfattade Luther som en tidlös lärare ”den bibelutläggare som klarare än andra tolkat det kristna budskapet”.⁷⁵ Läsarnas höga tanke om Luther framkommer bland annat i skellefteåläsaren Gerhard Gerhardssons skrift *En Christelig trosbekännelse* från 1818 (tryckt 1821):

Det är wäl sant, att det är ljust för oss, som hafwa funnit igen den gamla Doct. Lutheri lära, som i många år hafwer legat bänken och i damgömmen; men mörkt är det för dem, som icke ens vilja känna lukten deraf, utan låta tycka sig weta bättre och mena sig wara lärare,

⁷² John Holmgren, *Norrlandsläseriet, Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*, Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 19., Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1948, s. 202, 211,-213, 239, 267–269, 281, 290, 297.

⁷³ Laestadius, 1836, s. 24–25.

⁷⁴ Jarlert, 2001, s. 23.

⁷⁵ Lindmark, 1997, s. 55.

än att de skulle behöfwa lära af honom, då likwäl han af de gamla Kyrkolärare beprisat för att wara den yppersta Läromästaren, som har warit efter Apostlarnas tid, ja, kanhända, knappt får sin like intill werldens ände.⁷⁶

Ortodoxin var av högre vikt för läsarna än ortopraxin, betoningen låg på den rätta läran istället för det rätta levernet. Denna rätta lära ansåg man sig, som tidigare nämnts, finna hos Luther, främst i hans *Evangeliepostilla* och i hans Galaterbrevskommentar. Man övertog Luthers antropologi och soteriologi och menade att människan inte är förmögen att på något sätt bidra till sin salighet och detta gjorde att man ogillade allt tal och alla böcker som antydde motsatsen. Författare som tidigt granskats och bedömts vara irrlärliga av den anledningen var bland annat Tollesson, Nohrborg och Arndt.⁷⁷ Nyläsarna delade alltså inte den positiva människosyn som rådde vid den tiden, den som såg optimistiskt på mänsklighetens och dess fortsatta utveckling.⁷⁸ Genom att de avvisade lagens tredje bruk avvek läsarna också från samtidens syn på religionens politiska nytta och ställde sig på så vis utanför ”det sedliga uppfostringsprojekt som präglade både folkupplysningen och de nya kyrkliga böckerna vid 1800-talets början.”⁷⁹ De betonade det allmänna prästadömet över treståndsläran, ansåg att nycklamakten inte bara tillkom prästerna utan alla kristna, och praktiserade lekmannabikt.⁸⁰ Till nyläsarnas särart hörde enligt Sandewall även att de försökte få myndigheternas hjälp med att få förhållandet till kyrkan reglerat på ett sätt som passade dem.⁸¹

I Piteå började väckelsens ledare redan 1810 att hålla gudstjänster där man inte bara läste upp Luthers predikningar, så som man gjorde på byabönerna, utan även tog sig friheten att kommentera delar av dem. Det mönstret upprepade sig på andra orter. Med tiden blev tonen blev allt mer polemisk mot kyrkans präster och relationen med prästerskapet allt mer ansträngd.⁸² Läsarnas initiala kritik riktades mot prästerskapets förkunnelse, det vill säga all sådan som kunde anses avvika från Luthers ”sola fide” och alla tendenser att antyda att gärningar hade något med saligheten att göra.⁸³ Prästerna upprördes över den kritik som läsarna framförde mot dem, men säkert också över det sätt kritiken kunde framföras.⁸⁴ Först 1814 blev

⁷⁶ Gerhardsson, 1821, s. 5.

⁷⁷ Sandewall, 1952, s. 3–4, 30–31.

⁷⁸ Lindmark, 1997, s. 56.

⁷⁹ Lindmark, 1997, s. 57.

⁸⁰ Lindmark, 1997, s. 71–72, 75–76.

⁸¹ Sandewall, 1952, s. 222.

⁸² Detta blev tydligt vid ett husförhör i Piteå 1811 då en av de väckta anklagade en predikan hållen av pastorsadjunkten Johan Risberg för att inte ha varit renlärig. Risberg var påverkad av både neologiska tankegångar och pietismen. En hetsig debatt följde och Risberg anmälde senare händelsen till domkapitlet. En liknande händelse skedde även i Luleå. Carlsson, 1979, s. 22–26; Sandewall, 1952, s. 15–16.

⁸³ Holmgren, 1948, s. 207–208.

⁸⁴ Prästerna ansåg även att läsarna bröt mot konventikelplakatet då man samlades till bön över byagränserna, inte bara läste ur postillor utan även gjorde utläggningar, och dessutom lät andra än byns utsedda man hålla i bönen.

frågan om de nya böckerna ett stridsämne för läsarna och missnöjet uttrycktes allt mer välartikulerat med tiden. Kraftigast var motståndet mot handboken och katekesen, böcker som var obligatoriska att införa i församlingarna.⁸⁵ Församlingarna i Sverige hade dock, efter önskemål från Johan Olof Wallin, fått frihet att i sockenstämman efter sin egen takt få besluta när den nya psalmboken skulle börja användas.⁸⁶

Det varierade visserligen mellan församlingar och över tid i hur stora motsättningarna mellan nyläsare och prästerskapet blev, men om man ser på motsättningarna dem emellan på ett generellt plan så verkar de ofta tala förbi varandra. Enligt Daniel Lindmark ansåg inte prästerna att konflikterna med läsarna i huvudsak var en lärostrid, utan snarare en ordningsfråga. När läsarna betonade det allmänna prästadömet och själva började uppträda som religionslärare klampade de i på prästernas område. Detta kunde inte bara upplevas som att man ”blev kränkt i sin ståndskänsla”, det kunde också ses som ett ifrågasättande av treståndsläran, vilket hotade samhällsordningen och kunde bidra till dess upplösning.⁸⁷

2.1.4. Nyläseriets utveckling, radikala och moderata läsare.

Radikaliteten hos läsarna varierade. Det radikala läseriet verkar ha funnits i Skellefteå, Sorsele, Arvidsjaur och i de svensktalande församlingarna i Norrbotten, (se bilaga 10.1.) och haft sina starkaste fästen i Skellefteå, Luleå och Piteå. I södra Västerbotten var läseriet nästan uteslutande av moderat karaktär. Fram till 1820 syntes skillnaden mellan de radikala och moderata läsarna bara bestå i en gradskillnad i missnöje och åsikter, men 1821 började missnöjet hos de radikala läsarna få nya konsekvenser. Några läsare vägrade låta sina barn bli döpta enligt nya handbokens ritual utan döpte själva efter gamla handboken eftersom man ansåg att barn som döptes efter nya handbokens ritual inte döptes till Kristus utan till Moses, det vill säga inte till nåden utan till lagen.⁸⁸

I mitten av 1820-talet började några av de radikalare läsarna i Skellefteå även att avhålla sig helt från nattvarden, andra bara lät bli att delta i skriftermålet men ändå gick till nattvarden, ett förfarande som var olagligt.⁸⁹ Under 1830 och 1840-talet framförde läsarna upprepat sina önskemål om att få använda sig av de gamla böckerna men fick ständigt nej av domkapitel och

⁸⁵ Sandewall, 1952, s. 268.

⁸⁶ Törnqvist, 1993, s.147.

⁸⁷ Lindmark, 1997, s. 70–74.

⁸⁸ Sandewall, 195 , s. 69–71.

⁸⁹ Sandwall, 1952, s. 83–89.

myndigheter. Allt fler slutade gå till nattvarden och läsarnas motstånd mot "nöjböckren" blev allt mer välartikulerat. Per Ericson, en av ledarna för den radikala väckelsen i Luleå, publicerade i början av 40-talet sina åsikter i skriften *Christerliga Anmärkningar* och artiklar av och om separatisterna publiceras i *Nordisk kyrkotidning*.⁹⁰ Mellan åren 1844 och 1848 hårdnade motståndet ytterligare. Läsare från Luleå, Piteå och Skellefteå undertecknade en skrivelse till Kungl. Maj:t där man under hot om separation bad om att återfå de gamla böckerna, eller nya "lika goda som de gamla".⁹¹ Två av ledarna, Ericson och Riström, vandrade sedan ner till Stockholm för att framföra sina önskemål muntligt för Kung Oskar I.⁹² Ytterligare två inlagor kom att skrivas, men när radikalläsarna inget hörde från myndigheterna fullföljde de det de hotat med, och under julen 1848 hölls, under ordinarie gudstjänsttid, de första egna nattvardsgudstjänsterna utifrån gamla handboken i Piteå och i byn Lund utanför Skellefteå. Sandewall menar att radikalläsarnas separation från kyrkan därmed var ett faktum.⁹³

Majoriteten av läsarna, de som hörde till det moderata läseriet, stannade dock kvar i kyrkans dop- och nattvardsgemenskap trots att önskemålen om att få återfå de gamla böckerna inte hörsammades.⁹⁴ Även de önskade att få använda de gamla böckerna, bland dem 1695 års psalmbok. Att inte fler anslöt sig till den radikala grenen berodde enligt Sandewall på flera faktorer: Den största var Carl Olof Rosenius stora inflytande på den moderata grenen av läseriet. Även om han ansåg att de nya böckerna var tvivelaktiga så menade han att kyrkans lära i grunden var oförändrad. Han ansåg även att om man bara gjorde rätt åtskillnad mellan den synliga och osynliga kyrkan fanns det ingen anledning att bryta sig ut, hellre skulle man stanna kvar och åtgärda bristerna inifrån. Först om Ordet och sakramenten förvanskades skulle man lämna kyrkan. Även om ritualen för sakramenten var bristfälliga i handboken så betydde detta inte att sakramenten blev ogiltiga, så länge instiftelseorden och elementen var oförvanskade.⁹⁵

De radikala läsarna, eller separatisterna som de i många fall kom att kallas efter 1848, fanns i större utsträckning i Norrbotten än i Västerbotten. Vid prästmötet i Piteå 1859 rapporterades att

⁹⁰ Sandewall kallar Ericson för "Ersson" i sina böcker. Sandewall, 1952, s. 121–123, 128, 132.

⁹¹ Sandewall, 1952, s. 154.

⁹² Sandewall, 1952, s. 153–156.

⁹³ Sandewall, 1952, s. 161–171.

⁹⁴ Kyrkoherde Nordlander uppskattade år 1849 läsarnas antal i Skellefteå, Piteå och Luleå till ca 5000 personer, vilket motsvarade ungefär 15–20 % av befolkningen. Ungefär en fjärdedel av dessa uppskattades vara radikala läsare. Sandewall, 1952, s. 251.

⁹⁵ Ett annat skäl till att radikalläseriet inte blev större berodde enligt Sandewall på deras ledare. Det var en sak att leda protester och hålla konventiklar, men en helt annan sak att under torftiga förutsättningar hålla nattvardsgudstjänst. Ledarna var olärda män, några av dem inte ens skrivkunniga, och ingen blev en ledare för hela rörelsen. Till sist kom rörelsen att påverkas av inre stridigheter som kom att leda till splittring. Sandewall, 1952, s. 252–254.

det inte förekom någon separatism i södra Västerbottens kustland, att den var liten i Arvidsjaur, att den inte längre hade så stor framgång i Skellefteå och Piteå men att den ökat sin utbredning i bland annat Överluleå, Nederluleå, Råneå och Nederkalix.⁹⁶ 1858 upphörde konventikelpakatet och ersattes av konventikelförordningen. Denna lagförändring innebar ingen lättnad för läsarna utan ledde till att fler, både kyrkotrogna och separatister, åtalades och dömdes för brott mot lagstiftningen. Särskilt nitisk verkar åklagaren i Överkalix ha varit.⁹⁷ Bemötandet av separatisterna från både myndigheters och prästers håll varierade mellan orterna och de personer som innehade ämbeten. Kyrkoherde Gellerstedt i Överluleå var särskilt nitisk i att be kronobetjäningen om handräckning för att med tvång bekräfta de lekmannadop som separatisternas barn hade undfått. Mellan åren 1858–1863 då de religiösa tvångsåtgärderna nådde sin kulmen, skedde detta i 22 fall i Överluleå men inte vid något tillfälle alls i Råneå, Piteå och Skellefteå.⁹⁸ Denna praktik med tvångsbekräftelse fick sitt slut i början av 1860-talet sedan ett kungligt brev till domkapitlet i Lund visat att man från högsta ort ställt sig avvisande till den.⁹⁹ Samtidigt finns det flera exempel på hur präster gick läsarnas önskemål till mötes under andra halvan av 1800-talet. Bland annat ska pastor Westerlund i Arvidsjaur 1849 ha hållit enskilt skriftermål efter 1693 års handbok med de som så önskade och även ha anpassat frågorna i konfirmationsritualet. Under andra halvan av 1850-talet började präster i Skellefteå att gå med på att förrätta dop enligt gamla ritualet och kan även ha firat nattvard med separatisterna efter den gamla handboken. Sandewall tar upp flera tecken på att präster runt om i Sverige emellanåt använde sig av den gamla handbokens ritual trots att det inte gavs någon officiell dispens för det, bland annat i hur frågan diskuterades i prästeståndet under 1850-talets riksdagar.¹⁰⁰ Ingen av de präster som på olika sätt gick med på radikalläsarnas önskemål drabbades av några repressalier. Hur läsarna bemöttes i församlingarna påverkades alltså av det lokala prästerskapets inställning till dem. Några av separatisterna lät sig nöjas med prästerskapets eftergifter. Andra menade att man inte kunde vara helt nöjd förrän de nya böckerna helt

⁹⁶ Sandewall *Separatismen i Övre Norrland efter 1855*, Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen, II, ny följd, Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1954, s. 20–21.

⁹⁷ Sandewall, 1954, s. 39–47.

⁹⁸ Sandewall, 1954, s. 62–66.

⁹⁹ Sandewall, 1954, s. 67.

¹⁰⁰ ”Det här åberopade materialet utvisar alltså, att prästerna i de olika församlingarna, om de så ville, utan större risk kunde göra ganska betydande eftergifter för separatisternas önskemål i fråga om de kyrkliga böckerna. Endast undantagsvis finner man antydningar om att särskilt tillstånd inhämtats. Förmodligen har det då så tillgått, att man helt enkelt gjort förfrågan hos den myndighet, som kunde komma ifråga, och därmed erhållit ett mer inofficiellt svar. Något särskilt kungligt brev synes ej ha utfärdats.” Sandewall, 1954, s. 32.

avlägsnats från kyrkan och ytterligare andra inte förrän tvångslagarna och/eller statskyrkosystemet upphört.¹⁰¹

Den radikala separatismen splittrades runt år 1860 i flera grupperingar. Den största tvistefrågan handlade om synen på dopet och nyfödelsen, eller snarare, om avfallna kristnas nyfödelse. Läsarledaren Jonas Bodell i Luleå betonade dopets betydelse medan Lars-Olof Nilsson i Nederkalix och piteåledarna Johan Sjöberg och C. J. Nyberg betonade omvändelsen. Det fanns även andra konfliktområden, som till exempel synen på adiafora, ordningen vid nattvarden och kallelsen till predikoämbetet. Läsarledaren Johan Riström blev så småningom baptist. Med tiden blev separatisterna allt färre. Enligt Sandewall upphörde separatismen i Skellefteå före 1938 och i större delen av Norrbotten runt 1950. I Nederluleå, Piteå och Älvsbyn levde den dock fortfarande kvar 1954 när Sandewall skrev sin bok.¹⁰²

2.2. Kyrkans nya böcker

De kyrkliga böcker som var i bruk vid 1800-talets början, Svebilii katekes från 1689, handboken från 1693 och psalmboken från 1695, var präglade av den lutherska ortodoxin som rådde vid deras tillkomst och upplevdes i vissa kretsar som förlegade. Under de drygt hundra åren som gått sedan deras tillkomst hade språket också förändrats. Under ett och samma decennium, åren 1810–1819, kom dessa tre för kyrkan så viktiga böcker att bytas ut. En kortare bakgrundsbeskrivning av den nya katekesen och handboken samt läsarnas huvudsakliga invändningar mot dem ges i detta kapitel eftersom motståndet mot dem och mot psalmboken hörde samman. Därefter behandlas gamla och nya psalmböckerna mer ingående då det är motståndet mot 1819 års psalmbok som är i fokus för studien. Böckerna presenteras i den ordning de gavs ut.

2.2.1. Katekesen

2.2.1.1. Den nya katekesen och neologin

1810 gillades och antogs *Doct. Mårt. Luthers Lilla Cateches med Förklaring af Doct Ol. Swebilius. Ärkebiskop. På Kongl. Maj:ts Nådiga Befallning Öfwersedd*. Den nya katekesen

¹⁰¹ Sandewall, 1954, s. 32–35.

¹⁰² Sandewall, 1954, s. 72–116, 135.

kallades dock ofta för *Lindbloms katekes* efter dess huvudsakliga upphovsman, ärkebiskop Jacob Axelsson Lindblom.¹⁰³ Lindblom hade sin huvudsakliga akademiska hemvist i litteraturhistoria, historia och statsvetenskap och valdes till biskop i Linköpings stift innan han ens var prästvigd.¹⁰⁴

Jämfört med den gamla katekesen, även kallad *Svebilii katekes*, hade såväl pedagogiken som teologin förändrats i den nya. Det neologiska inflytandet var tydligt men inte så stort som ärkebiskop Lindblom hade önskat.¹⁰⁵ Enligt Nils Andersson var neologin inte någon enhetlig företeelse men generellt sett kan man se att den gav etiken ett större utrymme än dogmatiken. Vägen till kunskap gick inte i första hand genom dogmerna utan i första hand genom ”det historiskt fattade bibelordet”.¹⁰⁶ En av de strukturella nyheterna i katekesen var det inledande religionshistoriska kapitlet, men de största förändringarna låg inte i strukturen utan i det teologiska innehållet. I neologin var den naturliga religionen viktig. Man menade att alla religioner delade samma kärna, vilken utgjordes av idéer om Gud, odödlighet och dygd och som tog sitt praktiska uttryck i dygdeutövning. Denna dygdeutövning skulle följa av människans kärlek till Gud och inte av någon vinningslystnad. Luther var viktig, men han ansågs vara fånge i sin tids tänkesätt på många olika områden.¹⁰⁷

Synen på människan och förnuftet var en annan hos upplysningsinspirerad teologi än i den gamla ortodoxin. I den senare menade man att människans egen förmåga i andliga ting var otillräckligt efter syndafallet. Utan Guds nåd kunde människan inte nå frälsning. Neologin hade en mer positiv syn på människan och ville hellre tala om människans naturliga godhet. Andersson beskriver följden av detta:

Frälsning blev moralisk förbättring och Frälsaren den stora förebilden i denna strävan. Denna optimistiska grundsyn på människan gav tre utslag. Det mänskliga förnuftet tillerkändes en större betydelse. Samvetet blev också ett huvudbegrepp i denna teologi. Synden var en moralisk skada, som kunde elimineras genom ett riktigt liv. Kristus blev idealgestalten. Han skulle inspirera människan i denna strävan.¹⁰⁸

¹⁰³ Andersson, 1973, s. 9.

¹⁰⁴ Enligt artikeln om Jacob Lindblom i *Svenskt biografiskt lexikon* saknade han teologisk lärdom. ”Någon grundligare sådan förvärvade han sig inte heller under sin tid som kyrkoledare. I sitt kyrkliga handlingsprogram var L mera praktiskt än teoretiskt inriktad, mera etiskt än dogmatiskt. Han lyssnade först o främst till röster, som hördes i den tyska religionsdebatten. L kom också snart att framstå som den främste företrädaren för den riktning inom kyrkan, som under intryck från den tyska upplysningsteologin, neologin, ville omdana tänkesätten, anpassa trostankarna o så förnya kyrkolivet.” Henrik Gladh, ”Jacob Lindblom”, *Svenskt Biografiskt lexikon*”, tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=10473>. (hämtad den 2 juni 2020).

¹⁰⁵ Andersson, 1973, s. 16.

¹⁰⁶ Andersson, 1973, s. 11.

¹⁰⁷ Andersson, 1973, s. 18–19.

¹⁰⁸ Andersson, 1973, s. 20–21.

I linje med denna människosyn försvann stycken i katekesen som talade om skillnaden mellan lag och evangelium, människans oförmåga i andliga ting, arvsyndens kvarblivande hos den döpte, bikt och avlösning. Istället tillkom stycken om frälsningsvissheten genom nådens ordning, något som gillades av såväl pietister som neologer, en nyordning som visar på övergången till en mer individualiserad tro. För Luther bestod frälsningsvissheten i att människan objektivt litade på Guds löftesord. De teologiska förskjutningarna i antropologi och därmed också i soteriologi verkar vara den största stötestenen i Lindbloms katekes. Den kom att bli kritiserad från många olika håll, även från präster, och anklagad för att innehålla falsk lära.¹⁰⁹ Den första kritiken yppas i *cleri comitalis cirkulär* redan 1815 och året efter av J O Wallin i ett tal för bibelsällskapet. Såväl präster som biskopar kom att med tiden visa sitt missnöje, även Franz Mikael Franzén, biskop i Härnösands stift. Bara efter några årtionden var ställningen för Lindbloms katekes rubbad. Redan vid riksdagen 1834–35 erkände prästeståndet att en ny katekes behövdes, men det kom att dröja till 1878 innan en ny blev stadfäst och antagen.¹¹⁰

2.2.1.2. Läsarnas kritik mot nya katekesen

Nyläsarna bedömde den nya katekesen utifrån troheten till Luthers kristendomsutläggning och fann den väga för lätt. Man var rädd att barnen genom den skulle ”insupa villfarelse och djävla lärdom”.¹¹¹ Enligt Andersson var irritationen på katekesen också av pedagogisk art. De flesta barn undervisades i hemmet. Föräldrarna kunde den gamla katekesen utantill och kunde undervisa sina barn under tiden som man skötte andra arbetsuppgifter. Detta gick inte längre med den nya katekesen. Enligt prästen Isak Grapes tolkning tog väckelseledarna hand om denna irritation och omvandlade den till en bekännelsedebatt.¹¹² Genom två skrifter som avfattats av läsare kan man se att den kritiken som framfördes var av teologisk natur och huvudsakligen berörde antropologin och soteriologi i den nya katekesen. I bonden Gerhard Gerhardssons *En Christelig Trosbekännelse utgifwen af Läsare-Sällskapet i Skellefteå* från 1821 klargörs läsarnas antropologi:

Vi tro och bekänne, att en opånyttfödd människas förstånd, hjärta och vilja kan uti andeliga saker, av egna naturliga krafter, alldeles intet förstå, tro, fatta tänka, vilja begynna,

¹⁰⁹ Präster och norrlandsläsare delade inte helt uppfattningen om vad rätt lära innebar. Prästerna menade att läsarna alldeles för ensidigt betonade nåden allena så att talet om helgelsen försumrades. Ibid., s.21–22, 30–31.

¹¹⁰ Ibid., s. 37–41.

¹¹¹ Ibid., s. 34.

¹¹² Ibid.

fullborda, verka eller medverka, utan människan är alldeles fördärvad och död till det som gott är.

Och sedan soteriologi:

Vi tro och bekänne, att vi genom Jesum Christum äro rättfärdige och salige.¹¹³

Kritik uttrycks också i Nils Petter Ericsons (i vissa källor skrivs hans efternamn istället ut som Ersson) *Christliga Anmärkningar öfwer de hufwudsakligaste falska lärosatser, som finnas i den nya Catechesen, Psalmboken och Kyrkohandboken*. Lagens skärpa framhävs inte i det 92:a frågan och i den 319:e frågan om hur dopet frälser människan ogillas svaret ”Då vi, i kraft av den förlossning som oss i dopet given är, stride mot onda begär, och dem övervinne.” då det antyder att människan själv bidrar till sin frälsning.¹¹⁴

Nyläsarna kämpade för att deras barn skulle få undervisning genom den gamla katekesen, både i skolan och i nattvardsundervisningen. Med tiden startade separatisterna i piteåtrakten egna skolor där enbart de gamla böckerna användes.¹¹⁵

Läsarna blev inte heller nöjda med katekesen från 1878 och den lundsiska högkyrklighetens påverkan på skrivelserna om bland annat dopet, helgelsen och konfirmationen. Man önskade även fortsättningsvis få använda Svebilii katekes, vilken trycktes i en ny upplaga i Piteå så sent som 1928.¹¹⁶

2.2.2. Handboken

2.2.2.1. Den nya handboken

1811, året efter att den nya katekesen godkänts och stadfästs fick kyrkan ta emot en ny kyrkohandbok. Den gamla handboken saknade vissa ordningar, tex för konfirmation och präst- och biskopsvigningar och vissa föreskrifter för liturgin fanns inte i den utan i kyrkolagen. Dick Helander menar att de liturgiska bestämmelserna i den gamla handboken nog utformats mer utifrån omsorgen om rätt lära än utifrån liturgiskt värde. När så ortodoxins inflytande minskade

¹¹³ Ibid., s. 36.

¹¹⁴ Ibid., s. 36–37. För vidare läsning om Ericson/Ersson, se Bengt Hildebrand, ”Nils Petter (Per) Ersson”, *Svenskt biografiskt lexikon*, tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15460>, (hämtad 21 september 2020).

¹¹⁵ Sandewall, 1954, s. 135.

¹¹⁶ Andersson, 1973, s. 191.

fanns det många som inte kände sig hemma i dess ritualer. Pietistiska och herrnhutiska strömningar påverkade, liksom upplysningsteologin.

Rationalismen hade föga blick för de historiskt nedärvda religiösa formlernas värde. Fritt ansåg man sig därför kunna omskapa liturgien på det vis som var förnuftigast och mest motsvarade den upplysta ställning man såg sig själv intaga. Människorna borde, ansåg man, höjas genom den yttre gudstjänsten både till allmänt kulturellt och speciellt moraliskt.¹¹⁷

Vägen fram till en ny handbok blev krokig, flera handboksförslag lades fram under 1790-talet men inget blev godkänt. Först vid riksdagen 1809–1810 löstes frågan, mycket tack vare ärkebiskop Lindblom som drev frågan trots att den nya handboken inte fullt ut ”motsvarade hans egen uppfattning”. Ett förslag kunde överlämnas till Kungl. Maj:t för att godkännas och stadfästas.¹¹⁸

Lindblom skrev i företalet till den nya handboken om de förändringar som gjorts i förhållande till den gamla. Nya ordningar hade tillkommit för konfirmation, skriftermål och ”kyrkors, Biskopars och Presters invigning”. Bibelorden följde en ännu icke antagen översättning av Bibeln och en språklig förbättring hade gjorts. Han påpekade att ”Kristendomens heliga sanningar äro till sin natur desamma i alla tider” och att man därför varit noga med att behålla den Evangeliska läran oförfalskad, och att ingen väsentlig ändring gjorts i den.¹¹⁹ Detta höll inte läsarna med om.

Förutom de nya ordningarna så hade andra förändringar gjorts, bland annat i högmässans inledning samt i dop och vigselritualet. Det finns spår av en viss oro i domkapitelcirkulären från 1811 över hur förändringarna i dopritualen skulle tas emot ute i församlingarna. Exorcismerna, abrenuntiationen och korstecknandet hade tagits bort. Istället hade man bland annat lagt till läsningen av det dubbla kärleksbudet efter läsningen av trosbekännelsen samt frågan: ”Barn, vill du till denna tro warda döpt och genom Dopet till dessa heliga pligter förbindas?”¹²⁰

Helander skriver att den nya handboken inte fullt ut passade sin tid, men att den nog sågs som en förbättring. Samtiden var så pass teologiskt splittrad att det nog inte hade gått att sammanställa en handbok som passat alla.¹²¹ Den närmsta tiden efter nya handbokens införande

¹¹⁷ Dick Helander, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet 1. Tillkomsten av 1811 års kyrkohandbok* Lunds universitets årsskrift N. F. Avd 1 Bd 29 Nr 8, Lund, 1934, s. 26–27, 41–42.

¹¹⁸ Ibid., s. 83–140, 177, 192–193.

¹¹⁹ Ibid., s. 197.

¹²⁰ Kyrko-Handbok hvaruti stadgas, huru Gudstiensten i Svenska Församlingar skall behandlas, Norrköping, 1811, s. 53; Helander, 1934, s. 201–204, 325.

¹²¹ Helander, 1934, s. 502–503.

verkar den dock ha mottagits ganska väl. Viss inomkyrklig kritik framfördes innan 1840-talet men det var i första hand från läsarkåll som den tidiga kritiken kom.¹²² Med tiden växte kritiken mot handboken även från andra håll. Under 1850-talet gjordes flera försök att revidera handboken men riksdagen kunde aldrig komma överens. Förslag om att återinföra gamla handboken lades fram vid två riksdagar men fick nej. Från 1868, när det första kyrkomötet hölls, flyttades ansvaret för liturgiska frågor från riksdagen till kyrkomötet. Detta innebar att det blev lättare att fatta beslut i dylika frågor och redan detta år ersattes delar av handboken med reviderat material. Ett förslag om att tillåta användandet av det gamla dopritualet röstades dock ned. Först 1894 fick svenska kyrkan ännu en ny handbok.¹²³

2.2.2.2. Läsarnas kritik mot nya handboken

Enligt Helander var norrlandsläsarna mest kritiska till dop-, konfirmations- och absolutionsformulären i den nya handboken. I det sistnämnda hade förlåtelsen villkorats men läsarna ville ha en ovillkorlig absolution.¹²⁴ En förklaring på vad läsarna reagerar på i dop- och konfirmationsritualen ges tydligare i visitationsprotokollet för Arvidsjaur år 1844, då Lars Levi Laestadius besöker församlingen, än av Helander:

De omtvistade uttrycken i Nya Handboken rörde i synnerhet Döpelse formuläret, hvarest mången stött sig på de orden: Barn! Vill Du till denna tro varda döpt, och genom dopet till dessa heliga pligter förbindas? Hvilka pligter strax förut antyds med de ut Matt 22 Cap 37, 38, 39 verser anförda orden: Du skall älska Herran din Gud etc; hvaraf mången dragit den slutföljd, att människan genom Dopet, såsom det nu efter Nya Handboken förrättas, förbindes till Lagens andliga hållande hvilket åter, enligt Svaret på 91 frågan i Catechesen är en omöjlighet. Det andra uttrycket som förekommit ömsinta själar betänkligt, fines i Confirmations acten, Nya Svenska Handboken pag. 88, så lydande: Viljen I och iakttaga de pligter, till hvilka denna Trosbekännelse förbinder hvar och en Christi bekännare, att älska Herren Gud af All själ och af all håg, och Eder nästa såsom Eder sjelfva? Här tyckes människan åter igen förbindas till samma omöjlighet, som i Döpelse formuläret; hvadan mången, som genom Guds andas upplysning kommit till en klarare insigt i – samt till ett fullkomligare medvetande af Lagens andliga kraf, finner sitt samvete Besvärat af högtidligt gifna löften, hvilka en väckt och af Guds anda upplyft Syndare känner sig alldeles oförmögen att kunna uppfylla; erkännandes de å ena sidan Guds rättighet att fodra en ovillkorlig kärlek och lydnad af människan, men å andra sidan människans oförmögenhet att kunna till sådan kärlek och lydnad åstadkomma.¹²⁵

¹²² Dick Helander, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige 1811 – 1894*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1939, s. 15–22.

¹²³ *Ibid.*, s. 79–83, 99–108, 125–126, 138–142, 153.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 15–22.

¹²⁵ bf/4, b. 117–118. Läsarnas åsikter om 1811 års handbok uttrycks tyvärr inte i någon större utsträckning i Helanders två volymer om den svenska handboken.

I skrivelsen från läsarna i Skellefteå, Piteå och Luleå till Kungl. Maj:t 1844 uttrycks även missnöjet med att korstecknet och abrenuntiationen tagits bort i dopritualet.¹²⁶

Kritiken mot handboken fick stora konsekvenser för läsarna. Då man inte ansåg att skriftermålet var riktigt så kunde man inte delta i nattvardsgemenskapen. Först ledde detta till att man avhöll sig från nattvarden och sedan att separatisterna höll egna nattvardssamlingar. Det förekom att man nöddöpte sina barn enligt det gamla ritualet och vägrade i många fall att låta dessa nöddop bekräftas av präst. Detta ledde i några fall till att barnet hämtades av kronobetjäningen som tog det till prästen som antingen bekräftade dopet eller döpte om barnet. De radikala läsarna kunde också avstå från att delta i nattvardsundervisningen, eller att delta i den men inte låta sig konfirmeras. De som inte konfirmerades och inte gick i nattvarden fick inte lysning och ställdes därför inför valet mellan att gå emot sin övertygelse och konfirmera sig eller att leva ”i synd” och få sina barn stämplade som oäkta.¹²⁷

2.2.3. Om psalmböckerna

2.2.3.1. 1695 års psalmbok

Den gamla psalmboken från 1695 var den första enhetliga psalmboken för riket. Innan dess tillkomst hade många olika psalmböcker använts parallellt i ett Sverige som var mycket större än idag och bestod av flera erövrade områden. Med psalmboken från 1695 fick riket en enda psalmbok som skulle användas överallt, ett led i att skapa enhet i riket.¹²⁸

1695 års psalmbok rymde en stor mångfald, dels i avseende på psalmernas tillkomsttid, dels i dess upphovsmän och deras klasstillhörighet och andliga hemvist. Den innehöll psalmer riktade till olika samhällsklasser för olika händelser. Karaktäristiskt för 1695 års psalmbok var också att psalmerna var nära anknutna till Bibeln och att de hade en starkt förkunnande och undervisande karaktär. Reformationstidens psalmer med mer kollektivistiska perspektiv samsades med nyare psalmer som skildrade individens perspektiv. Däremot innehöll 1695 års psalmbok få psalmer som knöt an till naturen. Psalmboken hade en tydlig pedagogisk uppgift i

¹²⁶ Helander, 1939, s. 26.

¹²⁷ Sandewall, 1952, s. 166; Sandewall, 1954, 127–134.

¹²⁸ Ingun Montgomery (red.), *Sveriges kyrkohistoria 4, Enhetskyrkans tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002, s. 290.

det att den fostrade folket till goda medborgare, då den påminde om vikten av vördnad och lydnad för överheten och om att förbli i sin kallelse. Trots den stora variationen så rymde den inte allt, lekmannagrupperna på 1700-talet kom att sakna psalmer som omfattade deras andliga erfarenheter varför de skapade egna sångsamlingar, till exempel den pietistiska *Mose och Lamsens visor* från 1717. I Finland hade man kvar 1695 års psalmbok som svenskspråkig sådan ända fram till 1897. Samtidens företrädare för ortodoxin uppskattade inte den stora variationen. De fann brister i renlärigheten och i troheten mot Bibeln. Man ansåg även att allt för dunkla uttryck förekom i psalmerna, liksom främmande bildspråk, främst i de psalmer som översatts från engelskan.¹²⁹

2.2.3.2. Psalmboken under 1700-talet.

Psalmboken var under 1700-talet den mest spridda boken i riket, ibland var den enda boken i ett hem, och fyllde många funktioner, som andaktsbok, sångbok, poesibok och läsebok.¹³⁰ Under århundradet trycktes det nästan tio gånger fler psalmböcker än Biblar, ca 1 500 000 exemplar i mer än 250 upplagor. Den var inte bara kyrkans bok utan även individens och hushållets bok.¹³¹ Den var boken som följde människan genom livet, den första boken att öva läsning i, och många gånger den bok man begravdes med. Psalmerna fanns med och sjöngs inte bara i kyrkan utan även som en naturlig del i människors vardag i såväl arbete som helg.¹³²

Med tiden började psalmboken kännas föråldrad på många sätt, både i sin teologi och i sitt språk. Särskilt stötande, ”onjutbar” och löjeväckande blev den för akademiker och religionskritiker.¹³³ Den upplevdes ha poetiska brister och vara dåligt uppställd. Det fanns även från pietistiskt håll önskemål om fler psalmer med mer innerlig karaktär. Samtal om ny psalmbok inleddes vid riksdagen 1740 – 1741 och vid riksdagen 1760 - 1762 konstaterades det att den borde ombearbetas. Kungl. Maj:t tillsatte en kommitté ledd av Olof Celsius, präst och poet, som arbetade efter ärkebiskop Troilius instruktioner. Den så kallade ”celciska provpsalmen” trycktes 1767 och innehöll ungefär hälften av psalmerna från 1695 års psalmbok. De nya utgjordes bland annat av sånger från *Moses och Lamsens visor* samt *Sions sånger*, men

¹²⁹ Ibid., s. 291–300.

¹³⁰ Emil Liedgren, *Den svenska psalmboken, en historisk överblick*, sjunde upplagan, Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1952, s. 9.

¹³¹ Jarlert (red.), 2001, s. 35.

¹³² Liedgren. 1952, s. 7–9.

¹³³ Törnqvist, 1993, s. 141.

även psalmer färgade av upplysningens ideal. När förslaget gick ut på remiss kritiserade Anders Knös förslaget för att vara för teologiskt oenhetligt, att det ortodoxa och det som präglats av pietism och herrnhutism fanns sida vid sida.¹³⁴ Förslaget ansågs även ha ett lägre litterärt värde än den antagna psalmboken och antogs inte. Under riksdagen 1772 förklarade prästeståndet att psalmboken från 1695 var tillräcklig om än inte fullkomlig. Man ville inte hasta fram en ny psalmbok som skulle vara för påverkad av samtidens ”anda”.¹³⁵

Men redan 1779 kom en kunglig skrivelse ut till alla konsistorier med önskan om utarbetandet av en ny psalmbok. Uppsala domkapitel fick huvudansvaret för det redaktionella arbetet. Kommittén bestod av ärkebiskopen Uno von Troil tillsammans med två ledamöter från Svenska Akademien och tre teologer, däribland Samuel Ödmann. Kommitténs förslag presenterades i samband med Jubelfesten 1793 i Uppsala¹³⁶. Den så kallade *Troilska psalmboken*, vars officiella namn var *Förslag till Kyrkosånger för Svenska Församlingen* bestod av 76 nya psalmer och ett par hundra reviderade psalmer från 1695 års psalmbok. Korrigeringarna av de gamla psalmerna bestod dels i att man plockade bort ” ’orientaliska’ bilder och uttryckssätt” och i att psalmerna fick en mer abstrakt filosofisk prägel.¹³⁷ Man hade även övergivit den gamla uppdelningen efter katekesen för, som någon uttryckte det, ”En psalmbok är ingen rimmad lärobok”. Förslaget innehöll fler psalmer om Jesu lidande, och psalmer där naturliga uppenbarelsen och moraliska känslan fick plats. Förslaget hann dock inte granskas under jubelfesten och ledde inte till någon ny psalmbok.¹³⁸

2.2.3.3. Tillkomsten av 1819 års psalmbok.

1700-talets försök att skapa en ny psalmbok hade misslyckats. År 1809 publicerade Johan Olof Wallin ett par artiklar där han beskrev hur han tyckte att psalmboksarbetet borde bedrivas: Landets främsta snillen skulle bidra med material men en enda man borde leda arbetet. Därefter borde förslagens renlärighet granskas av prästeståndet för att till sist språkligt granskas av

¹³⁴ Harry Lenhammar (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5, Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2000, 116–117. Kortfattat och fritt kan instruktionen sammanfattas: Ordna psalmerna efter katekesens huvudstycken eftersom psalmboken är lärobok! Sätt inte ut några författarnamn! Ta inte med för långa psalmer och inte fler än 500! Behåll lämpliga psalmer från förra psalmboken, men stryk de som handlar om samhällets olika stånd och minska på de psalmer som hör till söndagarnas evangelium!

¹³⁵ Liedgren, 1952, s. 53–54.

¹³⁶ Lenhammar (red.), 2000, s. 176.

¹³⁷ Liedgren. 1952, s. 55–56.

¹³⁸ Lenhammar (red.), 2000, s. 176.

Svenska Akademien.¹³⁹ Pastoralutskottet la fram ett eget psalmboksförslag 1810 som visserligen blev stadfäst av kungen men aldrig kom i tryck. Förslaget var mer neologiskt färgat än någon annan kyrklig bok. Ärkebiskop J A Lindblom hade önskat att Wallin skulle slutredigera förslaget, men istället kom denne med ett eget förslag 1811. Lindblom lät tillsätta en psalmbokskommitté där Wallin sattes att leda arbetet. Kommittén la fram sitt förslag 1814 under namnet *Förslag till förbättrade Kyrko-sånger*. I förslaget användes fortfarande gamla psalmbokens nummer och rubriker. Hälften av psalmerna var ombearbetade psalmer från gamla psalmboken, 25 psalmer var skrivna på 1700-talet, 42 psalmer var skrivna av Samuel Ödmann, 162 var skrivna eller ombearbetade av Wallin själv, 24 psalmer var skrivna av den blivande biskopen i Härnösand Franz Mikael Franzén, och 18 hade skrivits av Samuel Johan Hedborn. Efter redigeringar trycktes Wallins *Förslag till Svensk Psalmbok* 1816. Det blev godkänt av prästeståndet i början av 1818, i december blev det överlämnat till Kungl. Maj:t, som godkände och stadfäste den nya psalmboken den 29/1 1819.¹⁴⁰

2.2.3.4. Karaktären i 1819 års psalmbok, teologiskt, stilmässigt och pedagogiskt.

Wallin ville skapa en psalmbok som skulle vara ”allom allt, allas tillhörighet och allas tillflykt”, en psalmbok som skulle passa hög som låg, i livets alla skiften. Den skulle inte bara vara en sångbok för kyrkans offentliga gudstjänst, utan även en bok för det enskilda livet, till för att både att läsas och sjungas.¹⁴¹ Han ansåg att psalmboken skulle illustrera det nära bandet mellan det goda och det sköna och att den skulle ”öppna människornas hjärtan för dygdernas behag och kristendomens löften.” Liedgren citerar Wallin:

De nya psalmerna borde innefatta ”kvintessensen av tidens tankeodling, människokänslans förädling och kristendomens anda komma framburna... på Vältalighetens och Skaldekonstens... enkla, melodiska språk”. ”För varje stånd, varje ålder, varje sinnesställning, varje åsikt om livet, av döden och evigheten bör detta andaktens *vademecum* innehålla varningar, lärdomar, tröstegrunder och uppmuntringar.”¹⁴²

Av de nya psalmerna fanns sådana som präglades av mer abstrakt och filosofisk natur och med vad Liedgren karaktäriserar som starkt platoniserad uppfattning av Gud och odödligheten.

¹³⁹ Liedgren, 1952, s. 63.

¹⁴⁰ Jarlert (red.), 2001, s.35–36.

¹⁴¹ Jarlert (red.), 2001, s. 64.

¹⁴² Liedgren, 1952, s. 63.

Liedgren menar också att de nya psalmerna speglade dåtidens optimistiska syn på nuet och framtiden, på att något stort hade hänt (de stora politiska förändringarna i Europa och nya filosofier) och att en ny tid hade kommit. Kristendom och humanism hade förenats i en mild och ljus lära, ofta med Jesus beskriven som den gode herden. Hur väl hade då det Lutherska evangeliet bevarats? Liedgren menar att det i regel fanns kvar i de gamla psalmerna och i de nya fått ett mer personligt uttryck, men att Wallin i sin strävan att betona trons konsekvenser i livet ibland begränsat ”evangeliets räckvidd”¹⁴³ I vissa psalmer betonades människans beroende av Guds nåd, i andra psalmer uttrycktes istället tanken att människan själv kan bidra till sin frälsning, om hon bara gjorde sitt allra yttersta skulle Guds nåd sedan fullända hennes arbete på sin frälsning.¹⁴⁴

När Anders Jarlert beskriver 1819 års psalmbok skriver han att den kombinerar borgerliga dygder med ”romantisk Kristusfromhet”, att den betonar det lovvärda i flit och idoghet men också att allt är förgängligt och att den snarare uttrycker borgerligt pliktideal än Luthersk kallelsemedvetenhet.¹⁴⁵

Språkligt sett blev 1819 års psalmbok stilbildande och har haft en stor betydelse för uppfattningen om vad en psalm är.¹⁴⁶ Rolf Törnqvist menar att den nya psalmboken var anpassad för de högre klasserna och för de utbildade, skriven i för den tiden modern och god litterär stil. Psalmboken hade även en pedagogisk uppgift enligt Törnqvist. Den skulle hjälpa till med att modernisera allmogen. Man ville få folket att läsa innantill istället för utantill, och genom detta dels bli av med vidskepliga bruk, dels få ett upplyst folk som inte var lätt att förleda. Alltså ville man ha en psalmbok vars texter var litteratur att begrunda och inte rim att rabbla i riter.¹⁴⁷

2.2.3.5. Införandet av 1819 års psalmbok.

Wallin önskade att den nya psalmboken skulle få antas frivilligt av landets församlingar i den takt de själva önskade. Beslut om detta skulle fattas i sockenstämman. Han föreslog att församlingarna skulle använda sig av två psalmtavlor och bara sjunga sådana psalmer som fanns i bägge psalmböckerna fram till dess att ett sådant beslut hade fattats. Det första av hans

¹⁴³ Ibid., s. 64–74.

¹⁴⁴ Ibid., s. 74–75.

¹⁴⁵ Jarlert (red.), 2001, s. 37.

¹⁴⁶ Ibid., s. 38.

¹⁴⁷ Törnqvist, 1993, s. 142–145.

önskemål blev beviljat.¹⁴⁸ Wallins förslag att försöka införa den nya psalmboken genom att använda dubbla psalmtavlor under en tid användes dock på många håll i landet.¹⁴⁹

Enligt Arvastson blev den nya psalmboken införd i många församlingar under de närmast följande åren. Wallin ska till prästeståndet i riksdagen 1829 ha rapporterat att hans psalmbok hade införts i mer än hälften av Sveriges församlingar fem år efter dess stadfästande och troligtvis i mer än sju åttondelar av dem vid ifrågavarande tidpunkt.¹⁵⁰ Enligt Arvastson berodde det goda resultatet till största delen på sockenprästerna. Från folket fanns i allmänhet inte någon större entusiasm över psalmboksbytet som innebar en önskad ekonomisk utgift och en önskad förändring i det kyrkliga livet. Kraftigast blev motståndet i församlingar som präglades av väckelserörelser, inte bara nyläseriet i övre Norrland, utan även sellergrenianismen i Kalmar stift och väckelserörelser i Sjuhäradsbygden i Göteborgs stift.¹⁵¹ I artikeln ”Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige” från 1959 skriver Hilmer Wentz om några av de församlingar där motståndet mot den nya psalmboken gjorde att dess införande kom att dröja. Han anger att motståndet verkar ha varit mest dramatiskt i Kalmar stift där Förlösa församling inte antog den förrän 1878, Kristvalla församling först 1889 och Åby församling först 1890. I Göteborgs stift hade dock alla utom 9 pastorat antagit nya psalmboken redan år 1831. I Växjö stift, där väckelseledare som Hoof och Sellergren hade stort inflytande, hade enbart 15 församlingar antagit den före 1824. Wentz skriver att ett hundratal församlingar antog den mellan 1824 och 1839 men endast ett tiotal under 1830-talet.¹⁵²

Införandet blev inte så totalt och gick inte så snabbt som riksdagen önskade eller hade förväntat sig, därför föreslogs att 1819 års psalmbok skulle införas obligatoriskt från advent 1833, men Kung. Maj:t lyssnade till norrlandsläsarnas petitioner och sa nej.¹⁵³ Ett nytt försök att få nya psalmboken att bli obligatorisk gjordes 1836 av Kalmars biskop af Kullberg. Även det misslyckades.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Arvastson, 1949, s. 1–2.

¹⁴⁹ Jarlert (red.), 2001, s. 40.

¹⁵⁰ Arvastson, 1949, s. 2.

¹⁵¹ Ibid., s. 2–3. Peter Lorenz Sellergren, präst i Hälleberga församling i Växjö stift framförde i huvudsak läromässiga skäl till sin kritik mot den nya psalmboken. Han kritiserade dock andra psalmer än norrlandsläsarna, då hans huvudsakliga fokus var omvändelsens betydelse. Olle Madeland, *Peter Lorenz Sellergren: En småländsk väckelsepräst*, Skellefteå: Artos, 2014, s. 72–79.

¹⁵² Wentz, 1959, s. 191–201. Man kan undra om det smugit sig in ett tryckfel i Wentz artikel, om det egentligen skulle stå ”mellan 1824 och 1829”?

¹⁵³ Jarlert (red.), 2001, s. 39.

¹⁵⁴ Arvastson, 1949, s. 5

2.2.3.6. Kritiken mot 1819 års psalmbok.

Wallin lyckades med att skapa en psalmbok som tilltalade de som var kritiska mot 1695 års psalmbok, dvs akademiker, högre ståndspersoner och teologer som tilltalades av tidens upplysningsfilosofi och teologi.¹⁵⁵ Men psalmboken fick även mycket kritik. Språket kritiserades av Runeberg som tyckte att Wallins verk var tillgjort och affekterat, ”för preciös, för deklamatorisk”, för överdrivet.¹⁵⁶ Samuel Ödmann, som själv bidragit med flera psalmer, menade att Wallin förändrat de gamla psalmerna för mycket.¹⁵⁷ Han var också kritisk till dess användbarhet och bedömde att knappt en tredjedel av psalmerna skulle vara brukbara på landsbygden.¹⁵⁸

Den teologiska kritiken kom tidigt. Schartau skrev anonymt till psalmbokskommittén och framförde sin kritik mot sammanblandningen av lag och evangelium i några av de nya psalmerna.¹⁵⁹ Johan Waetterdal som hörde till *Evangeliska sällskapet* tyckte att den nya psalmboken var för färgad av upplysningsteologi med dess ”förkärlek för den allmänna uppenbarelsen.” Från gammalortodoxt håll var man kritisk mot ”en viss oklarhet i dogmatiskt hänseende” och ”en viss försummelse vid upptagande ur 1695 års psalmbok.” Väckelserörelserna saknade sina sånger: Wallin tog inte med pietistiska eller herrnhutiska alster, vilket 1700-talets psalmboksförslag hade försökt göra. Pietisterna i södra Sverige skapade därför en egen sångbok, *Christelig Sångbok till bruk vid enskild husandakt* (1826) ibland kallad *Syréns sångbok*, som de till skillnad från Wallins psalmbok kunde anse vara just sant kristlig. Till den hade man plockat sånger från bland annat *Mose och Lamsens visor* samt från *Sions Sånger*.¹⁶⁰ Schartau granskade psalmerna i nya psalmboken utifrån renlärighetssynpunkt och delade upp dem i olika klasser. En minoritet av dem klassade han som felaktiga eller andligt förringade.¹⁶¹ I Arby församling i Kalmar stift ska föräldrar år 1836 ha nekat sina barn att ”läsa Nya Psalmboken samt att nattvardstagas eller gå i den kyrka, där Nya Psalmboken nyttjas.”¹⁶² Den största kritiken mot 1819 års psalmbok kom dock enligt Liedgren från norrländsläsarna och nyevangelismen. Se 2.2.3.7.

¹⁵⁵ Liedgren, 1952, 84–85; Allan Arvastson, *Den svenska psalmen*, Gleerup, 1963, s. 157.

¹⁵⁶ De svenska församlingarna i Finland höll fast vid 1695 års psalmbok ända till slutet av artonhundratalet då den av Runebergs Stenbäcks och Topelius med fleras nya psalmbok blev antagen 1886. Liedgren, 1952, s. 82.

¹⁵⁷ Liedgren, 1952, s. 83.

¹⁵⁸ Ibid., s. 38.

¹⁵⁹ Jarlert (red.), 2001, s. 36.

¹⁶⁰ Liedgren, 1952, s. 84–85.

¹⁶¹ Arvastson, 1949, s. 8.

¹⁶² Wentz, 1959, s. 197.

Berodde allt motstånd mot den nya psalmboken på dogmatiska åsikter? Rolf Törnqvist menar att motståndet mot wallinska psalmboken även var av pedagogisk och ekonomisk art.¹⁶³ Wentz ger ett exempel på ett pedagogiskt argument mot nya psalmboken: Under biskopsvisitationen i Kristvalla 1841 beslutade biskop Anders af Kullberg, trots församlingens motstånd, att församlingen skulle börja använda den nya psalmboken när nya orgeln blivit färdigställd. När församlingen överklagar hos Konungen motiverar man sin önskan om att få behålla den gamla psalmboken med att man kan den nästan utantill och därför kan lära barnen den och kristendomskunskapen under tiden man utför sina hushållssysslor ”vid blotta ljuset af våra spisar”.¹⁶⁴ Wentz visar också att ekonomiska argument tas upp i många olika stift och om olika initiativ för hur detta hinder skulle kunna överbryggas. Förutom de ”religiösa” argumenten mot nya psalmboken tar han även upp musikaliska synpunkter. Den till nya psalmboken tillhörande Haeffners koralbok ”införde en ny princip för psalmsången: den utjämnade takt som, särskilt under mindre skickliga kantorers ledning, ofta ledde till en släpighet och sömnhet, vilken icke skapade kärlek till psalmboken”. Som en konsekvens av nya psalmbokens införande beslutades det i Kalmar stift att man vid antagandet av nya klockare enbart godkänna sådana som kunde sjunga efter noter. Under Tegners enda prästmöte, 1836, antecknar han om Kjella församling som antagit nya psalmboken 1819 att:

Inga anstalter har vidtagits för sångens höjande. Men som församlingarna af ålder vant sig att gapskrika öfver Prest och klockare, så har det lyckats väl att sjunga nya Psalmboken.¹⁶⁵

Törnqvist ser motståndet mot nya psalmboken i Sverige som en kamp mellan det moderna och det traditionellt folkliga. Enligt honom verkar kyrkoledningen inte ha räknat med att protesterna mot den nya boken skulle bli så stora. När så allmogen protesterar verkar den kyrkliga överhetens generella svar vara att försöka införa nya psalmboken med ”lämpor och upprepade påtryckningsförsök”. Viljan att lyssna på allmogens argument var liten, motståndet ansågs bero på den svenske bondens tröghet därför bemödade man sig inte heller om att formulera goda argument för psalmbokens införande.¹⁶⁶

¹⁶³ Törnqvist, 1993, s. 147.

¹⁶⁴ Wentz, 1959, s. 181.

¹⁶⁵ Wentz, 1959, s. 186 - 188.

¹⁶⁶ Törnqvist, 1993, s. 138–139.

2.2.3.7. Läsarnas kritik mot nya psalmboken.

Carl Olof Rosenius ska ha karakteriserat den nya psalmboken som ”den blandade kyrkans foster”, ett verk av ”opånyttfödda lärare och snillen”.¹⁶⁷ Liedgren förklarar inte närmre vad norrlandsläsarnas kritik bestod i men Anders Jarlert skriver att deras missnöje berodde på att det talades så mycket om dygd i nya psalmboken.¹⁶⁸ Den läsarvänlige kyrkoherden i Arvidsjaur Gustaf Westerlund skriver 1849 en skrift som försvarar läsarna. I den framkommer det att han själv är kritisk mot de nya böckerna. Om den nya psalmboken skriver han:

Om den nya Psalmboken hafwa wi ej särdeles mycket att säga; den utgör dock ett bihang till den nya tidens mindre wäl grundade läror och är på sin höjd en religiös Poesi; den är för sinnet och känslan mera, än för hjertat; den är och på många ställen swärfattlig för den enfaldige; den är högtrafwande i ordställningar men fattig på anda; den är mera gående på det blödiga sinnet, för att röra till tårar, än på hjertats upplysning och förbättring. I afseende på versmåttan för sången är den förträffelig och öfvergår deri betydligt den gamla; men i afseende på innehållet och andemeningarne är den mycket underlägsen den gamla.¹⁶⁹

Westerlund skriver sedan vad han anser vara felaktig lära i femton av nya psalmbokens psalmer. I de flesta fallen handlar det om att psalmerna uppmanar till egenrättfärdighet, men även att några av dem inte alls nämner Jesu försoningsverk, eller att de uttrycker en allt för stor tilltro till det mänskliga förnuftet. Westerlund sammanfattar till sist den läromässiga kritiken med:

Må man förlåta oss, att wi nu gjort några upptäckter ur den nya Psalmboken, hwilka icke kunna stå tillsamman med den Heliga Skrifts anda och sanning. Wi weta ganska wäl, att många tycka om den nya Psalmboken; men de hafwa wisst aldrig pröfwat den wid Guds ords ljus. [...] Men, må man besinna, att wi böre wara måne om en ren lära i sådana böcker som skola begagnas i och för förståndets upplysning och hjertats förbättring. Här fodras mera, än förnufts- och dygdeläror.¹⁷⁰

En detaljerad beskrivning av läsarnas egen kritik finner man i läsarledaren Nils Petter Ericsons skrift från 1842 där kritiken åskådliggörs genom några psalmer. Ersson kritiserar först ett stycke i psalm 172 som lyder:

Lär att på din brist ej skylla
Haf blott nit, gör blott flit:
Gud skall bristen fylla.
Lär att bedja, waka, kämpa
Gud skall då med dig stå,
Syndens wälde dämpa.¹⁷¹

¹⁶⁷ Liedgren, 1952, s. 85.

¹⁶⁸ Jarlert (red.), 2001, s. 39.

¹⁶⁹ Gustaf Westerlund, *Några ord om Läsarnes i Norr- och Westerbotten nu warande tillstånd och hufwudorsaken till deras fö läromässigttrwiflade belägenhet*, Piteå, 1849, s. 23.

¹⁷⁰ Westerlund, 1849, s. 28.

¹⁷¹ N. P. Ericsson, *Christliga anmärkingar öfwer de hufwudsakligaste falska lärosatser, som finnas i den nya Catechesen, Psalmboken och Kyrkohandboken; hwilka anmärkingar af Författaren egenhändig, år 1840, före 1840 och 1841 års Riksdags början, aflemnades till Riksdagsmannen Lundberg från Piteå, att dem wid berörde*

Ericsson är kritisk mot att psalmen säger att människan kan bidra i kampen mot sin synd genom egen strävan. Istället borde hon få höra om sin andliga död och egna oförmåga att göra gott. Han påpekar att även människor av annan tro visar nit. Andra versen på psalmen 294 får också kritik för att den beskriver förhållandet mellan tro och helgelse på ett felaktigt sätt.¹⁷²

Skulle wi nu, såsom det föregifwes, igenom vår helgelse, i likhet med Englarna, winna himmelen, då blefwe ju Christus med sin pina och död onyttig för oss. Bättre synes man wilja beropa sig på Pauli språk ut Ebreernas 12 kap. 14 v. der han förmanar till helgelse, utan hwilken ingen får se Herran, men detta är oriktigt och falskt, ty der står intet, som det dock antydes, att wi genom helgelsen skole winna himmelen, utan han förmanar sina bröder till helgelse, såsom ett trones bewis, hwarförutan de icke kunna se Herran.¹⁷³

Ericson riktar sedan kritik mot hur vårdslöst två lutherpsalmer reviderats i nya psalmboken, och exemplifierar hur teologin förändrats med en vers från psalmen 63. I 1695 års psalmbok löd versen:

Det förer med sig salighet,
Den Gud sjelf hawer dem beredt,
Som skola uti himmelshöjd
Guds rike få med ewig fröjd.

Men i den nya psalmboken hade den ändrats till:

Han förer med sig salighet,
Den Gud beredt af ewighet
Åt den, som lydig, from och böjd
I Gudi söker all sin fröjd.¹⁷⁴

Ericson riktar kritik både mot den felaktiga helgelseförkunnelsen¹⁷⁵ och mot missbruket av Luthers ord, att man ”wilja sigillera eller stadfästa sina ändringar med Luthers namns undersättande, änskönt de ganska wäl weta, att just desse ändringar äro helt och hållet stridande emot hans tanke och åsigter”.¹⁷⁶

Riksdag för Rikets Ständer framlägga; hwilket han, såsom Ombud, enligt Författarens tanka, bordt göra, men detsamma underlåtit, Andra upplagan, Umeå, 1842, s. 4–5.

¹⁷²Psalmversen lyder: ”Utan helgelse kan ingen Skåda Herran Gud i höjden: Minns det, själ! som lyfter wingen, trängande till himlafröjden. Intet orent wäg kan finna till lycksalighetens rike: Menskan, för att himlen winna, måste blifwa Englar like.” Ericson, 1842, s. 6–7.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid., s. 8–9.

¹⁷⁵ ”Hwilken fördold mening eller tanke kan wäl denna förändring innebära? — skulle Jesus tillföra de lydiga, fromma och böjda saligheten, då hade han wisseligen ej behöft födas till werlden, der det war fullt med syndiga menniskor, utan fastbättre borde han då hafwa qwarstannat i himmelen bland de heliga Englar. Helt och hållet kullslår Jesus denna nya nya lära, då han i Mathei 18 kap. 11 v. förkunnar: **Ty människones Son är kommen, till att frälsa det som förtappat war.**” Ericson, 1842, s. 9–10.

¹⁷⁶ Ericson, 1842, s. 11.

2.2.3.8. Att återfå den gamla psalmboken eller att utarbета en ny?

När Ericssons skrift kom ut 1842 flammade striderna kring de nya böckerna åter upp. Skriften spreds till en större publik genom att Johan Ternström publicerade den i sin tidskrift *Nordisk Kyrkotidning*.¹⁷⁷ Ternström besökte senare läsarna i Skellefteå sommaren 1844, men såväl han som läsarna blev besvikna av mötet med varandra. Han gav dock läsarna i stort sett rätt i deras kritik mot de nya böckerna. Arvastson menar att Ternströms besök var avgörande för tillkomsten av den skrivelse som läsarna inlämnade till Kungl. Maj:t i augusti 1844 där man bad att få sin kritik av böckerna prövad, de gamla böckerna åter anbefallda till allmänt bruk i svenska kyrkan eller att nya, lika goda som de gamla, skulle utarbetas.¹⁷⁸ Petitionen remitterades till Härnösands domkapitel som bad om utlåtanden från kyrkoherdarna i Luleå, Piteå och Skellefteå. Daniel Calwagen i Luleå hade inget att säga i fråga om psalmboken. Isak Grape i Piteå svarade att läsarna inte borde vara missnöjda eftersom man i församlingen enbart sjöng psalmer som fanns i båda psalmböckerna. Han ville inte att man skulle återinföra gamla psalmboken eftersom detta skulle medföra oro. Nils Nordlander i Skellefteå, som i sitt svar beskriver skillnaden mellan de moderata och de radikala läsarna, påpekade att läsarna var fria att använda den gamla psalmboken vid sin enskilda andakt. Liksom Grape anmärkte han att sådana ord och uttryck som läsarna kritiserade i nya psalmboken också fanns i den gamla. Nordlander uttryckte också sina tvivel över om en psalmboksrevision skulle göra de radikala läsarna nöjda, ”Det skulle alltid finnas något ord, som stötte dem, någon hake för oförståndet och ensidigheten att hänga sitt klander vid.”¹⁷⁹

Domkapitlet i Härnösand kom att avvisa läsarnas påståenden om att nya psalmboken skulle avvika från de symboliska böckerna och ville inte bestyrka någon psalmboksrevision, ärendet förklarades vilande i februari 1845. Samma år lade prostens Anders Sandberg i Madesjö fram en motion i Riksdagens prästestånd där han föreslog att en kommission skulle undersöka huruvida läsarna hade rätt i sin kritik mot de nya böckerna. Lundaprofessorn Johan Henrik Thomander, senare biskop i samma stift uttryckte sitt stöd, men motionen avslogs. I juli samma år kom läsarna Nils Ericsson och Johan Riström till Stockholm för att framföra sina önskemål

¹⁷⁷ Arvastson, 1949, s. 18–19.

¹⁷⁸ Ternström publicerade 1845 en artikel i *Nordisk Kyrkotidning* med rubriken ”Förtjänar nya psalmboken allt det beröm som slöses på henne?” där han framförde sin kraftiga kritik i polemik mot Nils Nordlander. Han menade att den nya psalmboken inte kommit till av något verkligt behov och inte heller genom Guds Ande. Även om det fanns det som var gott i den så förstördes den av att allt innehåll inte var renlärt. En polemisk motartikel som troligtvis skrivits av Nordlander publicerades senare i *Aftonbladet*, en tidning som tagit ställning mot läseri i allmänhet. Arvastson, 1949, s. 20–23, 40–45.

¹⁷⁹ Arvastson, 1949, s. 23–25.

hos kungen. (Se 2.1.4.) Audiensen hos konungen, där Thomander hade hjälpt till med att föra läsarledarnas talan, fick inte det resultat man önskat: tillåtelse att få använda sig av de gamla böckerna. Besöket ledde dock till att Kungl. Maj:t bad domkapitlen i Lund och Uppsala att yttra sig om det fanns behov av att granska de nya böckerna.¹⁸⁰

Domkapitlet i Lund, där Thomander var ledamot, behandlade frågan i februari 1846. Biskop Faxe var mot en revision, men övriga ledamöter såg, i olika grad, behovet av en lindrig revidering av Wallins psalmbok. Det oeniga domkapitlets skrivelse till Kungl. Maj:t uttryckte att det visserligen fanns mindre lyckade delar av psalmboken men att den till sin helhet var av bättre kvalitet än de andra nya böckerna och att de andra böckerna borde revideras i första hand. Domkapitlet i Uppsala ville däremot inte att 1819 års psalmbok skulle revideras. Dess förtjänster övervägde med råge över bristerna. En revision skulle ”väcka missnöje inomlands och förvåning utomlands”. Kungl. Maj:t lät sig nöjas med domkapitlens yttranden och läsarna fick inte igenom något av sina önskemål.¹⁸¹

Thomander gjorde på eget initiativ en revidering av 1819 års psalmbok tillsammans med Peter Wieselgren och med hjälp av bland annat Ternström, Nils Nordlander och kyrkoherden i Råneå, Jacob Dahlberg. Denna ”nödtorftigt översedda” utgåva av psalmboken som utkom 1849 var ett led i Thomanders större kyrkliga reformsträvanden men blev varken antagen av svenska kyrkan eller spridd i någon större utsträckning i Sverige, inte heller bland norrlandsläsarna som helst ville använda psalmboken från 1695.¹⁸² Det kom att dröja ända till 1937 innan kyrkan antog en ny psalmbok trots att frågan om revision togs upp med jämna mellanrum.¹⁸³

¹⁸⁰ Ibid., s. 26–29.

¹⁸¹ Arvastson, 1949, s. 28–38.

¹⁸² Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken blev däremot officiellt anbefald i Augustanasynoden i USA. Ibid., s. 52, 59–69, 116–118, 202.

¹⁸³ Kyrkoherden i Umeå A. Grafström tog upp frågan under riksdagen 1850. Vid första kyrkomötet 1868 lades det fram en motion om revision av Wallins psalmbok som i huvudsak stöddes av ledamöter med anknytning till väckelsen, bland annat Paul Peter Waldenström. Många av dem ansåg att Runebergs förslag till finsk psalmbok var ett föredöme. Kungl. Maj:t gav 1872 uppdraget att förbereda arbetet med psalmboksrevisionen till C. A. Torén, men då inget hände på tio år fick Uddo Lechard Ullman (sedermera biskop i Strängnäs stift) ansvaret för arbetet. Förslaget som presenterades 1889 blev inte antaget, dels för att man inte varit så varsam i revideringen av de nya psalmerna, dels för att förslaget uppfattades för kristocentriskt. Liedgren konstaterar att det senare borde ha glatt neologins motståndare, men de var inte i majoritet i kyrkomötet. Kommittén fick omarbete förslaget (1896 års förslag) men det fälldes vid kyrkomötet 1898, och i och med detta pausades det officiella revisionsarbetet. Många enskilda förslag kom med tiden att sammanställas. En ny psalmbokskommitté tillsattes i början av 1900-talet där J A Eklund var ordförande. Många olika psalmboksförslag lades fram, 1911, 1914, 1917 och 1920. Det sistnämnda antogs till sist, efter några förändringar, av kyrkomötet 1920. Men regeringen, som lyssnade till den utomkyrkliga kritiken mot förslaget, valde att inte godkänna det som en ny psalmbok, utan gjorde ett psalmbokstillägg av de nya psalmerna i förslaget, det så kallade *Nya Psalmer från 1921*. Flera av psalmerna i tillägget var psalmer från 1695 års psalmbok som inte kom med i 1819. Många sånger från lågkyrkligheten kom med. *Nya psalmer* blev väl emottaget och väl använt, ibland mer än 1819 års psalmbok.

Ecklesiastikministern Artur Engberg gav så 1934 biskop J A Eklund uppdraget att ta fram ett nytt psalmboksförslag där bland annat Emil Liedgren var med i arbetet. Efter olika förslag och förändringar fick Svenska kyrkan slutligen en ny psalmbok år 1937, en psalmbok där många av väckelsens sånger fanns med men där ett hundratal från 1819 gallrats ut, sådana som Liedgren beskriver som innehållande ”religiösa svagheter, teologisk-dogmatiska felaktigheter, deklamatoriska fraser o. dyl., ... också sådana tankegångar, föreställningar och uttryckssätt, som tillhörde en ohjälpligt förgången tid med en helt annan social struktur än vår.” Liedgren, 1949, s. 89–95,105, 108–109, 114, 124.

3. Hur länge dröjde det innan församlingarna i övre Norrland införde 1819 års psalmbok?

Ett sätt att få syn på ett eventuellt motstånd mot den nya psalmboken är att undersöka hur tidigt eller sent den infördes i de olika församlingarna. Ett sent införande kan indikera att det fanns ett motstånd, om än av olika skäl. När infördes 1819 års psalmbok i övre Norrlands församlingar? Visitationshandlingarna ger inget heltäckande svar på den frågan. Variationen på mängden information i primärkällan är stor, därför har materialet från visitationshandlingarna sorterats utifrån vilken information man kan få om psalmbokens eventuella införande eller användande. Forskningsunderlaget har delats upp i tre huvudkategorier. Församlingar där:

1. Primärkällan kan säga något eller antyda något om nya psalmbokens införande.
2. Primärkällan kan visa att nya psalmboken börjat användas någon gång under undersökningsperioden.
3. Församlingar där primärkällan inte ger någon kunskap om nya psalmbokens införande eller användande.

3.1. Wallinska psalmbokens införande.

I detta kapitel presenteras resultatet för 24 av 40 församlingar med avseende på just införandet av Wallins psalmbok eller beslut om införande av boken. Handlingarna visar att ett beslut om införande inte med nödvändighet behöver betyda att den verkligen blev införd. De 24 församlingarna är här uppdelade utifrån hur mycket kunskap vi kan få om införandet. Under 3.1.1. presenteras de församlingar där handlingarna berättar *att* den verkligen har blivit införd och *när* detta skedde. Under 3.1.2. presenteras de församlingar där man vet *att* den har blivit antagen men där handlingarna inte med säkerhet kan ange *när*. Under 3.1.3. presenteras de församlingar där man genom handlingarna bara kan finna *beslut* på att införa nya psalmboken, men ingen bekräftelse på att så blev fallet. Under 3.1.4. presenteras de församlingar där visitationshandlingarna inte explicit säger något om vare sig beslut eller införande om nya psalmboken men där det ändå går att göra vissa antaganden om det.

3.1.1 Införd och antagen

Genom visitationsprotokollen kan vi bara få helt säkert svar på den frågan för tre av de undersökta församlingarna: Dorotea år 1830, Överluleå 1840 och Överkalix 1836.

Källan berättar ingenting om införandeprocessen i Dorotea, bara att den antogs 1830.¹⁸⁴

I Överluleå församling fattades beslut om att införa den under biskop Franz Mikael Franzéns visitation 1835. Man beslutade att införa nya psalmboken till första advent och att tills vidare använda sig av dubbla psalmtavlor och bara sjunga psalmer som fanns i bägge psalmböckerna.¹⁸⁵ Det visade sig vid kontraktsprostvisitationen 1839 att beslutet inte verkställdes eftersom man varit orolig för att det skulle bli ”oreda och missljud i sången”, om man skulle använda de båda psalmböckerna parallellt. Man beslutade åter igen att börja använda de nya tillsammans med den gamla.¹⁸⁶ Vid prostvisitationen 1852 konstaterades att ”Nya Psalmboken antog till ensamt begagnade vid offentliga gudstjensten redan år 1840.”¹⁸⁷

I Överkalix fattas, enligt protokollet från Franzéns visitation 1835, ett enhälligt beslut att anta Nya Psalmboken till allmänt bruk vid det kommande nya kyrkoåret.¹⁸⁸ 1850 noteras det i visitationsprotokollet att nya psalmboken infördes 1836.¹⁸⁹

3.1.2. Införd innan ett visst datum.

För tre församlingar i södra lappmarken kan man se att den blev införd före ett visst datum, nämligen Lycksele, senast 1833, Fredrika, före december 1834¹⁹⁰ och Åsele, före 1835.¹⁹¹ För de två senare församlingarna består uppgifterna enbart av korta noteringar i protokollen men det finns fler uppgifter om Lycksele. 1833 noterar lappmarksvisitator Petrus Læstadius att nya Psalmboken var antagen i Lycksele församling.¹⁹² Två år senare skriver han något om de negativa konsekvenserna av beslutet som drabbar samerna. Tidigare har man satt upp nummer på de dubbla psalmtavlorna för både svenska och samiska psalmboken, men nu har man upphört

¹⁸⁴ bf/5, bild 12. (Hädanefter förkortas bild med b.)

¹⁸⁵ be/7, b. 5–6.

¹⁸⁶ Ibid., b. 15–16.

¹⁸⁷ Ibid., b. 26.

¹⁸⁸ be/6, b. 438.

¹⁸⁹ Ibid., b. 450

¹⁹⁰ bf/1, b. 125.

¹⁹¹ bf/1, b. 126.

¹⁹² bf/1, b. 142–143.

med detta eftersom nya psalmboken inte blivit översatt till samiska ännu. Samerna blev alltså utestängda från psalmsången och prästerna slutade dessutom med att hålla predikan på samiska.¹⁹³

3.1.3. Beslut om införande, men ingen bekräftelse i primärkällan på att det genomförts.

För tio församlingar går det att finna beslut för nya psalmbokens införande, men inte någon bekräftelse på när det genomförts. Alla beslut utom två, det för Lövånger 1824 och ombeslutet i Nederluleå församling 1849, fattas vid de visitationer som biskop Franzén genomförde 1835. I de flesta fallen rör det sig om församlingar i Norrbotten.¹⁹⁴ Frans Mikael Franzén gjorde alltså en visitationsresa till övre Norrland sommaren 1835. Han besökte de flesta församlingarna i ”kustlandet” förutom Norsjö-Jörn, Nordmaling, Degerfors, Bjurholm och Hietaniemi, men inga församlingar i lappmarken. 16 visitationer genomfördes under juni, juli och augusti 1835. Franzén hade bidragit med 24 psalmer till den nya psalmboken,¹⁹⁵ och han verkar ha varit fast besluten att införa den nya psalmboken under denna resa. Det är intressant att följa resans förlopp, varför församlingarna som berördes kommer att presenteras i den följd som Franzén besökte dem. Visitationsturnén inleddes 7 juni i Umeå landsförsamling med nästa visitation redan dagen efteråt i Umeå stadsförsamling. Ingenting nämns om psalmböckerna under dessa visitationer. Se 3.1.5.

3.1.3.1. Nysätra

Den första församling som Franzén besökte där man inte hade infört 1819 års psalmbok var Nysätra, den 10 juni 1835. Detta berodde dock inte på någon konflikt eller något motstånd mot nya Psalmboken utan på leveransproblem. Man hade genom vice pastor Pehr Eric Högström beställt 400 exemplar, men dessa hade aldrig dykt upp. Enligt protokollet förklarade man enhälligt att:

¹⁹³ Tidigare hade predikan först hållits på svenska och sedan på samiska. bf/1, b. 128.

¹⁹⁴ Nysätra, Skellefteå, Burträsk, Piteå stadsförsamling, Älvsby församling, Luleå stadsförsamling, Råneå och Nederkalix.

¹⁹⁵ Jarlert (red.), 2001, s. 35–36.

...de woro nöjde att antaga den nya Psalmboken, dock skulle, till en början och intill dess alla hunnit sig densamma införskaffa, endast de Psalmer som finnas i båda Psalmböckerna, wid den allmänna Gudstjensten användas.¹⁹⁶

3.1.3.2. Piteå lands- och stadsförsamling samt Älvsby församling.

Fyra dagar senare, den 14 juni, kommer Franzén till Piteå för att visitera Piteå Landsförsamling, Piteå Stadsförsamling och Älvsby församling tillsammans. Det kom att bli en av de mest turbulenta visitationerna i materialet. I Piteå fick Franzén möta ett stort motstånd. Protokollet beskriver händelseförloppet på detta sätt:

Som gamla Psalmboken här ännu war i bruk, uppmanade Herr Biskopen församlingen att nu antaga den nya i det att han erinrade att det nu 16 år voro förflutna. Sedan den af Kongl. Maj: t. war gillad och stadfästad hade denna Församling haft mer än tillräckligt rådrum att efterhand skaffa sig densamma och lära känna dess företräde för den gamla, såsom innehållande, jemte alla brukliga gamla Psalmer, en mängd nya af mångfaldigt innehåll och tillämpning så väl i afseende på ämnen som tillfällen inom och utom Kyrkan. På dessa och andra skäl föreslog Herr Biskopen att den Nya Psalmboken vid näst instundande kyrkoårs början skulle till allmänt bruk införas. Härtill hördes ock många af Församlingens ledamöter yttra sitt bifall; men de öfverröstades af andra som sade sig vilja bibehålla den Gamla Psalmboken, af hwilken de funno sig bäst uppbyggda, hvarförutan de ej ville inlåta sig i någon kostnad för den Nya. Kongl. Hofpredikanten Nordlander anmärkte, att de som nu så halsstarrigt förkastade Nya Psalmboken säkert icke hade läst och pröfvat densamma. De borde väl söka lera kännedom om hvad de fördömde; om de det gjorde så skulle de finna att den innehöll ingen ny lära, utan våra fäders gamla tro, i alla afseenden sannt och herrligt framställd.

När de olika sidorna hade framfört sina argument hettar diskussionen till från båda hållen:

Då likwäl inga skäl antogs och någre, som skockat sig fram omkring bordet, med sitt skrik på Gamla Psalmboken nedtystade de bättre tänkande, så fann sig Herr Biskopen föranlåten att först hemställa; huruwida församlingen ansåge det förenligt med den Svenska kyrkans allmänna ordning, att Piteå församling ensam skulle i alla tider sjunga ur en annan Psalmbok än de öfriga i riket; och om det efterkommande släktet kunde med denna wägran att antaga den Nya Psalmboken vare mer belåtet, än det närwarande wore, om våra förfäder icke antagit den nu varande gamla Psalmboken, utan bibehållit den som dessförinnan war bruklig, så att Piteå Församling ännu skulle ur den äldre äldsta Psalmboken sjunga, hwad ingen nu mere kunde förstå och hvad i många andra afseenden wore bristfälligt och otjenligt. Sedan förklarade Herr Biskopen, att då Kongl. Maj:ts. Nådiga afsigt med det anstånd han lemnat serskilda församlingar att bereda sig till den Nya Psalmbokens antagande, ej kunnat vara annan, än att de efterhand skulle lära känna den, och genom dess enskilda bruk övertygade om dess wärde, sjelfve yrka dess offentliga antagande; så skulle äfven den slutsatsen icke deraf dragas, att det wore någon församling tillständigt att aldrig antaga den och det blott för envist motstånd af någre få personer, som om densamme icke tagit någon kännedom. Och då Herr Biskopen trodde sig med visshet veta, att de som nu trängt sig fram och höja sina röster emot den Nya Psalmbokens antagande, utgöra en obetydlig del af Församlingen, hvars fleste medlemmar önska och yrka den föreslagna

¹⁹⁶ be/3, b. 303.

förändringen, så ansåg han sig befogad, att, utan afseende på den idag yttrade wägran, ålägga Församlingens prester, att till den Nya Psalmbokens införande vidtaga de åtgärder som till ändamålet leda.¹⁹⁷

Biskop Franzén ignorerar alltså protesterna och beslutar åt församlingen att nya psalmboken skulle börja användas. Den vidare utvecklingen i Piteå landsförsamling berörs under 3.1.4.1.

3.1.3.3. Nederkalix

Efter bataljen i Piteå besöker Franzén tre församlingar i Tornedalen där inget nämns om nya psalmboken, Nedertorneå den 21 juni, Övertorneå den 24 juni och Karl Gustaf församling den 28 juni, (se 2.3.). Efter en månads uppehåll återupptar Franzén visiterandet i slutet av juli. Den första församling han besökte var Nederkalix, den 26–27 juli, där man inte hade infört nya psalmboken:

§ 7 Wid allmänna Gudstjensten nyttjades härstädes ännu den gamla Psalmboken, hwarföre Herr Doctorn och Biskopen uppmanade församlingen att nu antaga den nya, som öfver allt i hela riket med få undantag redan är införd. Wäl hade Konungen då de författningar utkom i Nåder tillåtit att dels allmänna och offentliga bruk finge genom dels enskilda användande efter hand beredas, men icke war det Hans Maj:ts. Mening att den i någon Församling aldrig skulle antagas. Farhåga borde ej uppstå, de den uppbyggelse denna församling haft af den gamla Psalmboken genom den Nyas antagande skulle gå förlorad, emedan alla de Psalmer som i den förra warit användbare äfwen i den senare finns upptagna. Hwad Kostnaden wid den föreslagne förändringen anginge, så kunde den icke blifwa så betydlig eller allmän, då enligt hwad upplyst blifwit den Nya Psalmboken redan finnes i de fleste hus inom Församlingen.

Franzén verkade ha tagit lärdom av diskussionen i Piteå och tog direkt upp motargument mot möjliga protester innan de ens yttrats. Detta verkar inte vara tillräckligt:

Då likwäl flere af Församlingens ledamöter, yttrade den önskan att få behålla den Psalmbok wid hwilken de från barndomen bliwit vane, så framställde Contracts Prosten Eurenus det förslag att den nya skulle med det willkor antagas att endast de Psalmer, som finnes i dem bägge wid den offentliga Gudstjensten begagnades. Uppå härwid, af Herr Bergmästaren Brensell, bifogad anmärkning, att wiss tid borde bestämmas då den Nya allena komme att nyttjas, fattade Församlingen det beslut att, med Nya Kyrkoårets början, för begge deras begagnande, 2:ne Nummer Taflor skulle anskaffas och ett år derefter, den nya Psalmboken wid den allmänna Gudstjensten allena användas.¹⁹⁸

Det finns inga indikationer som tyder på att så inte blev fallet.

¹⁹⁷ be/5, b. 301-302.

¹⁹⁸ be/3, b. 497.

3.1.3.4. Råneå

Två dagar senare, den 29 juli höll Franzén visitation i Överkalix (se 3.1.1.). Ytterligare två dagar senare, den 1 augusti, kom han till Råneå där det verkar ha varit enkelt för Franzén att få den nya psalmboken införd. Protokollet anger att församlingen enhälligt beslutat att införa den till första advent. Här nämns inte ens dubbla psalmtavlor.¹⁹⁹ Det dröjde ända till 1852 innan nästa visitation skedde och då bekräftades det att den nya psalmboken var antagen men det anges inte när det skett.²⁰⁰

3.1.3.5. Nederluleå församling och Luleå stadsförsamling.

Den 2/8, dagen efter visitationen i Råneå var det Nederluleå och Luleå stadsförsamlingars tur att bli visiterade. Visitationens första och största konflikt verkar inte handla om psalmboken utan om relationen mellan läsarna och komminister Hans Sehlstedt. När sedan frågan om psalmboken kom upp så verkar motståndet mot dess införande vara betydligt mindre än motståndet mot Sehlstedt, inga argument för eller mot någon av psalmböckerna angavs. Det beslutades att den nya psalmboken skulle antas vid nya kyrkoårets början och att man skulle använda sig av dubbla nummertavlor till dess de mindre bemedlade kunnat skaffa sig den nya psalmboken.²⁰¹ Huruvida detta beslut berörde enbart Nederluleå församling eller båda församlingarna går inte att utläsa av protokollet, men det verkar mest rimligt att det gäller båda församlingarna, då man hade samma kyrkoherde och att ingen annan församling i den svensktalande delen av Norrbotten hade börjat använda den nya psalmboken vid den tiden.

Nästa visitation skedde 1849 när kontraktsprost Carl Eurenus kom på besök. Inget nämns om nya psalmboken i det som rör stadsförsamlingen men om landsförsamlingen berättas det att:

Wid offentliga gudstjensten har hitintills både gamla och Nya Psalmboken blifvit begagnade. Flertalet af församlingens ledamöter yttrade dock nu, dels sjelfve, dels genom församlingens Deputerade, den önskan, att nya Psalmboken ensamt härefter måtte vid allmänna gudstjensten begagnas, hvilket ock beslöts, och skulle ofördröjligen verkställas.²⁰²

I stadsförsamlingen kan man anta att införandet av psalmboken skedde i samband med Franzéns visitation 1835. I landsförsamlingen syns psalmboken ha införts i två steg. 1835 beslutades om

¹⁹⁹ be/5, b. 398.

²⁰⁰ be/5, b. 406.

²⁰¹ be/4, b. 8–10.

²⁰² be/4, b. 22.

att den ska börja användas parallellt med den gamla från första advent. 1849 beslutade majoriteten, trots protester från separatisterna, att den nya skulle antas till ensamt bruk.

3.1.3.6. Skellefteå församling

Två dagar efter Franzéns visitation i Nederluleå, den 4/8, kommer turen till Överluleå, (se 3.1.1.) och ytterligare tre dagar senare Skellefteå, den 7/8 1835. Församlingens kyrkoherde Nils Nordlander hade varit med på den stormiga visitationen i Piteå. Både biskop och kyrkoherden hade alltså en viss erfarenhet av konfrontationer med läsare. Innan biskopen gick in på psalmboksfrågan i visitationsstämman tog han först upp gudstjänstfirandet i församlingen. Kyrkoherden och hovpredikanten Nordlander fick då ”med smärta tillkännagiwa att inom Församlingen finnas många, ja flera hundrade, som uppsåtligen och med föresats alldeles försumma Gudstiensten och afhålla sig från den heliga Nattwarden.”²⁰³ Ingen av dessa verkade delta i visitationen så Nordlander fick ge sin bild av varför de inte deltog i nattvarden. Han presenterade fem olika förklaringar, bland annat att läsarna ansåg att prästerna inte predikade Guds ord på rätt sätt och inte förkunnade lagen tillräckligt i skriftermålet, att man inte trodde att man fick nattvarden rätt när den firades efter nya handbokens ritual och att man ansåg att instiftelseorden i nattvarden var förändrade. Nordlander berättade att han försökt övertyga dem om att de har fel, både vid enskilda samtal och vid husförhör, att han jämfört de båda handböckerna och visat att de stämmer överens med varandra. Han uttryckte sin frustration över att de inte låtit sig övertygas av hans förklaringar, över hur de smädade dem som inte hörde till dem och att de såg sig som martyrer och att de därför trodde sig vara de enda som fick syndernas förlåtelse. Franzéns dom var hård, han sa att de som avhåller sig från nattvarden har bannlyst sig själva och kan inte tillhöra Kristi församling.

En bit in i visitationsstämman förhörde sig biskopen om vilka andaktsböcker som användes i församlingen, och när han fick till svar att Luthers skrifter lästes påpekade han, liksom i många andra visitationer att man inte fick tillämpa Luthers prästkritik på samtidens prästerskap. Därefter togs frågan om psalmboken upp:

§ 14. Då gamla Psalmboken inom denna Församling ännu begagnas, ehuru 16 års tid förflutit, sedan den nya, som redan är antagen på alla andra ställen inom riket utom några få Församlingar inom detta stift, blef af Kongl. Maj:t. Stadfästad och gillad, fann sig Herr Doctorn och Biskopen af sin Embetspligt uppmanad att ålägga Församlingen med det första antaga Nya Psalmboken, hwars företräde framför den Gamla ej borde kunna sättas

²⁰³ be/4, b. 21 - 22.

i fråga då den innehåller alla de Psalmer ur denna för wanliga sjungas och dessutom en mängd nya af erkänt värde och för olika tillfällen och i olika ämnen användbara.²⁰⁴

När Franzén argumenterat färdigt tog kyrkoherden till orda och bad om anstånd med införandet:

Herr Hof Predikanten Nordlander, som sade sig på det högsta önska att denna förträffliga Psalm Bok äfwen här till allmän uppbyggelse skulle antagas, ansåg sig dock å Församlingens wägnar, böra hos Herr Doctorn och Biskopen anhålla om någon tids anstånd härmed, dels af den orsaken att inom Församlingen herrskade mycken fördom emot Nya Psalm Boken, ehuru mången hwarken läst eller pröfwat den Bok de fördöma, dels ock, i betraktande af Församlingens igenom flera misswäxtår iråkade fattigdom, det förmodades att de nödige exemplaren af nya Boken kunde erhållas för lindrigare pris om de på en gång för hela Församlingens räkning beställdes.

Härmed fick Biskopen en möjlighet att presentera ett kompromissförslag:

I anledning häraf, och då upplyst blef att Nya Psalm Boken redan fanns i ganska många hus, föreslog Herr Doctorn och Biskopen, att ifrån och med 1:a Advents Söndagen innewarande år, både Nya och Gamla Psalmböcker skulle wid Gudstiensten begagnas, så att endast Psalmer, som funnos i dem bägge skulle tills vidare sjungas och borde derföre finnas 2:ne Nummer Taflor, på hwilka Nummer ur båda Psalm Böckerna skulle uppsättas. Härmed förklarade sig Församlingen i allmänhet nöjd, hwarföre Hofpredikanten Nordlander anmodades att om detta besluts verkställande föranstalta, äfwensom att framledes med Församlingen i Sockenstämman öfwerenskomma om tiden då Gamla Psalm Bokens begagnande i Kyrkan skulle alldeles upphöra.

Men det fanns de som protesterade mot ett införande av nya psalmboken:

Härefter framträdde f.d. Nämndemannen Carl Olofsson i Östanbäck och protesterade, så wäl å egne som wägnar, på det högsta emot ofwan fattade beslut, framlemnande tillika en sålunda lydande fullmagt:

Nedanskrifne Östanbäcks byemän, befullmäktiga härmedelst innehafwaren häraf, att å våra wägnar utföra vårt påstående, wid förekommande frågan, om begagnadet utaf Nya Psalm boken, under våra Gudstjenstestunder och andaktsöfningar; till hwilkens högt nödiga förättning, wi anhålla, att få begagna våra förfäders lärdom och underwisning, af våra Gamla Psalmer, och dem i ett så nödwändigt ändamål läsa och sjunga. Skellefteå och Östanbäcken den 6:e Augusti 1835. Lars Larsson, Moses Nilsson, Abraham Bränström, Jon Jonsson, Pehr Jonsson, Nils Jacobsson, Anders Andersson, Johan Johansson, Johan Olofsson, Per Olofsson, Carl Carlsson, Johan Larsson, Martin Aronssons Enka; Olof Johansson, yngl. Johan Johansson, (med Bomärken) witna Jonas Olofsson, Olof Bränman, Pigan Greta Stina i Östanbäck /Bomärken/.

Ytterligare en skrivelse inlämnades från en annan läsargrupp för att föras till protokollet:

Ödmjukast anförande till Protocollet wid Kyrko visitationen i Skellefteå den 7:e Augusti 1835. ”I anledning deraf om fråga förekommer om nya Böckers antagande²⁰⁵ i församlingen, få wi ödmjukast anföra det, att wi till ingen del sådant medgifwa utan derföre alldeles neka hälst Kongl. Maj: t. Har tänkts i Nåder tillåta hwarje undersåte den frihet att wara otwungen; utan hoppas det Högwördige Herr Biskopen, och höga Öfwerheten ej heller påtvinga oss någon ny Läro- eller Psalm bok härvid wi ej särdeles hafwa någon hjertelig hugnad af den Nya Kyrko Hand Boken framför den gamla. Skellefteå dag som ofwan. Nils Boström, Anders Larsson /bomärke/ och Hustrun m.fl.,

²⁰⁴ be/4, b. 23.

²⁰⁵ be/4, b. 24.

Pehr Wiklund, Hustrun m.fl. alla i Bodwiken. Jonas Wikström, Hustrun m.fl. i Östanbäcken, Johan Fahlman i Kusmark och Hustrun, Anders Markström i Storkåge /bom. / Johan Norgren i Byske och Hustrun m.fl.

Skrivelserna påverkade inte beslutet:

Efter inhämtandet häraf förklarade Herr Doctorn och Biskopen, att då, det af pluraliteten af Församlingen nu fattade beslutet, är en följd af Kongl. Maj: t. Nådiga förordning om den nya Psalmbokens införande och då dessutom hwar och en som det åstundar, må tills vidare och intill dess annan öfwerenskommelse träffas kan, begagna sin Gamla Psalmbok äfwen wid allmänna Gudstjensten, så förefanns här intet billigt skäl till klagan; hwarföre, wid de nu gjorda protester, intet afseende fästa kunde.²⁰⁶

Den nya psalmboken började alltså att användas parallellt med den gamla under ett år. I ett brev skriver kyrkoherde Nils Nordlander att läsarna såg detta som ett tecken på att den sista tiden var nära. Två radikala läsare, Nils Boström och Pehr Wiklund skickade i februari 1836 en skrivelse till konsistoriet i Härnösand där de ifrågasatte biskop Franzéns handlande och frågade efter hur det kunde överklagas. Konsistoriet svarade att varken de eller någon annan instans kunde ompröva beslutet. Under vintern 1835–1836 arbetade Nils Nordlander aktivt med att göra nya psalmboken känd för församlingsborna. Detta skedde under husförhören som läsarna sällan deltog i. Nordlander började så småningom att ställa frågan om man inte skulle slopa den gamla psalmboken helt. När Nordlander förstod att läsarna tänkte klaga hos Kungl. Maj:t skrev han till stadssekreteraren August von Hartmansdorff och bad honom se till att läsarnas klagoskrift skulle skickas på remiss till honom själv och till biskopen och inte till församlingens sockenstämma. I sockenstämman 6 november 1836 fattades sedan beslutet att enbart den nya psalmboken skulle användas vid den allmänna gudstjänsten. Fyra läsare överklagade visserligen beslutet hos Härnösands konsistorium, men när konsistoriet stadfäste beslutet från sockenstämman verkade striden om psalmboken stillna.²⁰⁷ Enligt Arvastson höll sig läsarna i Skellefteå sig stilla ända tills Nils Peter Ericson gav ut sin skrift *Christeliga anmärkingar öfwer de hufwudsakligaste falska lärosatser, som finnas i den nya catechesen, psalmboken och kyrkohandboken*, (se 2.2.3.8).²⁰⁸

3.1.3.7. Burträsk

Två dagar efter visitationen i Skellefteå, den 9 augusti, visiterade Franzén Burträsk församling där den gamla psalmboken fortfarande användes. När Franzén försökte övertyga församlingen

²⁰⁶ be/4, b. 25.

²⁰⁷ Arvastson, 1949, 13–16, Thömqvist, 1993, s. 154.

²⁰⁸ Arvastson, 1949, s. 17.

att anta den nya framförde flera församlingsbor sin önskan att få behålla den gamla, den som de var vana vid sedan barndomen, åtminstone till dess att de fått sin nya orgel. Biskopen föreslog då att de skulle anta den nya drygt ett år senare, det vill säga vid första advent 1836. Protokollet anger att församlingen yttrade sitt enhälliga bifall.²⁰⁹ Därefter nämner inte visitationshandlingarna frågan något mer.

3.1.3.8. Lövånger

1824, elva år innan Franzéns visitation av Lövångers församling hölls en visitation av prosten Hambræus. Den handlade till största del om de ekonomiska oegentligheter som upptäckts i kyrkokassan och fattigkassan. Sockenstämmans protokoll från november 1823 finns därför med som bilaga. I detta protokoll återfinns beslutet om nya psalmbokens införande. Ordförande, prosten Unæus, ville införa den i samband med nya kyrkoåret men allmogen bad att man skulle vänta till nyår så att de hann införskaffa boken. Alltså borde nya psalmboken ha tagits i bruk 1/1 1824. När Biskop Franzén visiterad Lövånger 11/8 1835 uppkom aldrig frågan om de nya böckerna.²¹⁰

Franzén genomför ytterligare en visitation två dagar senare, i Bygdeå församling, men där togs aldrig frågan om psalmböckerna upp. Se 3.1.5.

3.1.3.9. Sammanfattning av Franzéns visitationsresa.

Av de sexton visitationer som Franzén genomförde togs psalmboken alltså upp i tio fall. I Överkalix, Råneå och Burträsk verkar församlingarna acceptera förändringen utan större protester. Där nämns inte ens förslaget om dubbla psalmtavlor, eller att man till en början bara ska sjunga psalmer som finns i båda psalmböckerna. Vid fem visitationer beslutas det däremot om användandet av dubbla psalmtavlor, ett knep som också användes i södra Sverige, vid visitationen i Överluleå, Piteås tre församlingar, Luleås två församlingar, Nederkalix och Skellefteå. I Överluleå, Nysätra, piteåtrakten, Skellefteå och Nederkalix beslutas det att man bara skulle sjunga psalmer som fanns i båda böckerna. Under två visitationer räckte det inte med biskopens argumentationer för att övertyga alla församlingsbor, i Skellefteå och i Piteå. I

²⁰⁹ be/2, b. 115.

²¹⁰ be/3, b. 397.

båda fallen övergick biskopen från att argumentera till att befalla och gjorde vad han kunde för att med tvång införa den nya psalmboken. (Att Franzén brann för att få den nya psalmboken införd överallt i Sverige framgår också av ett brev han skrev till August von Hartmansdorff 1836. Där uttrycker han sin önskan att konungen skulle befalla alla församlingar att anta 1819 års psalmbok.²¹¹

3.1.4. Församlingar som väljer att använda flera psalmböcker parallellt.

Två av undersökningens församlingar sticker ut då det finns uppgifter att de ännu vid 1800-talets slut använde sig av bägge psalmböckerna och fortfarande satte upp nummer på var sin psalmtavla, nämligen Piteå landsförsamling och Sorsele församling.

3.1.4.1. Den fortsatta utvecklingen i Piteå landsförsamling.

I Piteå hade visserligen beslut om nya psalmbokens användande fattats vid Franzéns visitation men detta innebar inte att saken var avgjord. I september 1849 genomförde Nils Nordlander en prostvisitation för de tre församlingarna i Piteå-området. Isak Grape var fortfarande kyrkoherde. Kungörelsen om visitationen gjordes i augusti när bönderna hade fullt upp med sitt arbete och Sandewall menar att det troligtvis inte var många läsare närvarande vid den. I kungörelsen nämndes heller aldrig att frågan om psalmboken skulle tas upp.²¹² Detta kom dock att bli fallet genom bonden Johan Fredrik Danielsson från Böle som tog upp den oreda som uppkom under gudstjänsterna i landsförsamlingen när man använde två psalmböcker parallellt. I visitationsstämman fattades då, utan någon opposition, beslut om att nya psalmboken skulle antas till enskilt bruk från första advent samma år. Enligt Sandewall skickades det en månad senare in ett överklagande av detta beslut till domkapitlet undertecknat av 1869 församlingsbor (ungefär en femtedel av församlingens invånare), där de flesta av undertecknarna var läsare som hörde till den moderata grenen. I överklagandet framförs argument som att det var för få deltagare i kyrkostämman och att man inte kungjort att psalmboksfrågan skulle tas upp. Man betonar också att det inte är separatister som undertecknat överklagandet. Om wallinska psalmboken skriver man att den visserligen är bättre på ”rim och meter” men att den brister i

²¹¹ Sandewall, 1952, s. 137.

²¹² Sandewall, 1952, s. 269.

lärans renhet. 1850 upphävde domkapitlet beslutet från kyrkostämman eftersom det inte skulle fattas där utan i sockenstämman.²¹³

I handlingarna för visitationen 1855 står det inget om psalmboken.²¹⁴ Men i protokollet från 1862 berättas det att man inte hade infört den nya till ensamt bruk i eftergivenhet till de som ansåg att den gamla var renlärig och därför föredrog att använda den. Församlingen sade sig inse olägenheten med att använda två psalmböcker parallellt men var ändå nöjd med det arrangemanget och ville att det skulle fortsätta så.²¹⁵

Fem år senare, 1867, visiterade biskop Anders Fredrik Beckman församlingen och bruket av psalmböckerna togs upp igen:

I samband med 17 momentet och då såväl gamla som den nya psalmboken vid den offentliga gudstjänsten härstädes blifvit begagnad, yrkade en del sockenmän att blott den nya, andra åter att blott den gamla psalmboken måtte begagnas. De sednare motiverade sitt yrkande hufvudsakligen af det skäl att de ansågo, det Separatisterna derigenom skulle återvinnas för kyrkan, hvaremot andra ... allmänt vitsordades, att desse skiljt sig från församlingen före den tid, då den nya psalmboken antogs, och yttrades den farhåga, att de ingalunda genom detta medgifvande kunde återvinnas. Och förenades slutligen alla i den åsigt, att den ordning, som nu gällde, borde fortfara och tillsvidare bibehållas; och fann Biskopen derföre ej anledning till vidtagande af någon åtgärd i detta hänseende.²¹⁶

Det verkar inte ha varit separatisterna själva som argumenterade för den gamla psalmbokens ensamma användande i gudstjänsten, man får snarare intrycket att de inte var närvarande vid visitationen. Detta är en unik anteckning i primärkällan, att några andra än separatisterna bad om att få återinföra den gamla psalmboken, och att argumentet för detta var att man vill återbörda den separerade delen av församlingen till gemenskapen. Biskop Bäckmans hållning var annorlunda jämfört med Franzéns i det att han lät frågan bero.

Det dröjde tio år till nästa visitation, utförd 1877. Församlingen uttryckte då olika åsikter i psalmboksfrågan och Biskop Landgren föreslog att ämnet skulle behandlas vid en särskild kyrkostämma, vilket också beslutades.²¹⁷ Vice pastor Jonas Nygren framför i sin ämbetsberättelse en önskan om att enbart den nya psalmboken skulle användas. Han skriver:

²¹³ Sandewall, 1952, s. 269 - 270.

²¹⁴ be/5, b. 312.

²¹⁵ be/5, b. 318.

²¹⁶ be/5, b. 321.

²¹⁷ be/5, b. 339.

Klagomålen öfwer en sådan förändring skulle, med få undantag, komma endast från de personer, hwilka aldrig besöka templet, fastän äfwen gamla Psalmboken der nu begagnas. Denna förändring bör så mycket lättare kunna widtagas, som de allra flesta kyrkobesökare begagna sig wid offentliga gudstjensterna af den nya psalmboken.”²¹⁸

1891 besökte biskop Martin Johansson församlingen. I ämbetsberättelsen av Gustav Höijer finner vi den sista anteckningen om psalmboksfrågan från Piteå Landsförsamling:

Vid gudstjensten i kyrkan uppsattes fortfarande psalmer äfven efter 1695 års psalmbok, ehuru numera högst få personer torde använda den vid sina tempelbruk. Redan vid prostvisitationen 1849 beslöt kyrkostämman att från då instundande advenstssöndag endast nya psalmboken skulle vid dessa tillfällen begagnas. Men presterskap och församling funno sig emellertid föranlåten att för fridens och endræktens skull låta gamla psalmboken behålla sin plats. Sista gången denna fråga förekom i kyrkostämman nämligen år 1880 beslöts att båda böckerna skulle såsom hittills angifvas på nummertafloerna, till dess nya psalmboksförslaget, som väntades, bleve till offentligt bruk antaget. Vid detta beslut har fått bero. Då nu omsider ett sådant förslag åtminstone skådat dagen, hvadan frågans lösning synes något närmare än tillförne, torde väl ock inom denna församling vara klokast låta bero vid nämnda kyrkostämmebeslut, i synnerhet som å ena sidan presterskapet icke är vid sitt psalmval bundet vid gamla boken och å andra sidan dennas eventuella användning icke alls störande inverkar på församlingssången.²¹⁹

Sammanfattningsvis kan man konstatera att nya Psalmboken visserligen började användas efter Franzéns visitation 1835 men att den gamla psalmboken användes parallellt. Frågan är hur länge det förehöll sig så? Det sista säkra datumet för gamla psalmbokens användande är 1891 men troligtvis dröjde det längre än så innan den slutade att användas i den offentliga gudstjänsten. Det finns andra källor som tillför kunskap om psalmboksanvändningen i Piteå landsförsamling.

Curt Carlsson, kyrkoherde i församlingen år 1986, berättar i en artikel publicerad i *Pitebygdens fornminnesförening Årsbok 1986* om vice pastor Jonas Erik Björkquists list för att försöka få den nya psalmboken införd till ensamt bruk. Han hade skickats till Piteå av biskop Landgren 1880 för att bland annat komma till rätta med detta problem. Björkquist berättar i sina memoarer att han förstod att det inte skulle bli lätt. Kyrkostämman där frågan togs upp blev välbesökt. Björkquist försökte övertyga stämman att det samtidiga bruket av två psalmböcker var en olägenhet eftersom det inte blev någon enhetlig kyrkosång.

Det blev en mycket het och långvarig diskussion i frågan. Det stora flertalet ville ej veta av någon ändring. Jag fick tyvärr sköta mitt försvar alldeles ensam, emedan även mina ämbetsbröder, de båda komministrarna, för att ej mista sitt anseende i församlingen, ställde sig, om ock lamt, på flertalets sida.²²⁰

²¹⁸ be/5, b. 341.

²¹⁹ be/5, b. 257.

²²⁰ Curt Carlsson, ”’De båda nummertavlorna’ eller Striden om den nya psalmboken”, *Årsbok / Pitebygdens fornminnesförening*, 1986, s. 69.

Björkquist insåg att han inte skulle få igenom sitt förslag men föreslog då att man istället skulle byta på förturen på psalmtavlorna. Hittills hade den första psalmtavlan angivit numren i den gamla psalmboken och på den andra motsvarande nummer i den nya. Det nya förslaget var att man skulle sätta upp numren från nya psalmboken på den första psalmtavlan och motsvarande nummer från den gamla psalmboken på den andra tavlan. (Men bara om det fanns en motsvarighet, annars skulle tavlan lämnas blank.) Björkquist minns det som att förslaget gick igenom utan votering. Han berättar om den gudstjänst som följde:

Detta hade till följd att söndagen därpå, då jag hade att predika fanns ett *enda* psalmnummer på ”gammelpsalmbokstaflan”, enär jag endast tagit psalmer ur nya psalmboken, vilka ej hade någon motsvarighet i den gamla. Det hade således blivit ett motsatt förhållande mot vad tidigare ägt rum. Och församlingen – vad sade den om detta? Ingenting, ty det var ju enligt kyrkostämmebeslutet.²²¹

Här skedde alltså ett skifte i vilken psalmbok som ansågs vara den primära, ett beslut som accepterades av församlingen. Sandewall skriver att komminister D Holmström, som ofta vistades i piteåtrakten 1897–1898 senare inte kunde erinra sig att den gamla psalmboken användes under dessa år.²²²

3.1.4.2. Sorsele

I Sorsele där läseriet uppstod runt 1820 kritiserades nya psalmboken redan 1821 då en läsare yttrar att ”den nya Psalm-boken ej var något Guds ord.”²²³ Att läsarna fortfarande ansåg detta 1837 framgår av Conrad Grönlunds ämbetsberättelse från samma år.²²⁴ Året därpå genomförde Nils Sundelin en specialvisitation i Sorsele och vågade då inte tillstyrka nya psalmbokens införande men förde in i protokollet att han ansåg det vara oförsvarligt av läsarna att fördöma en bok som de inte bekantat sig med.²²⁵ (Man kan säga att läsarnas påverkan i psalmboksfrågan var en *frysmakt* då prästerna avstod från att införa psalmboken. Här syns det att makten går åt båda hållen, att den är symmetrisk.) I läsarnas svårlästa bilaga till protokollet står det vilka böcker de tyckte var renläriga och använde sig av, men även att:

... nya A.B.C. Boken. Nya Catechesen, Nya Han Boken. Nya Psalmboken. Kunna wi för vårt samvete skull icke antaga, ty Man måste mera lyda Gud än Människor.²²⁶

²²¹ Ibid.

²²² Sandewall, 1954, s. 134.

²²³ bf/11, b. 418–421.

²²⁴ bf/11, b. 372–373.

²²⁵ bf/11, b. 446 – 450.

²²⁶ bf/11, b. 454–455.

Sedan är det tyst i visitationshandlingarna om psalmboken i 46 år. Först 1884 när biskop Landgren visiterade församlingen så konstaterade han att det fanns tre nummertavlor i Sorsele kyrka, en vardera för gamla och nya psalmboken på svenska och en tredje för psalmboken på samiska. Denna uppgift upprepas i Johannes Arbmans sexårsberättelse för åren 1883–1888 med den extra uppgiften att:

De nämnda gammel-lutheranernas tidigare misstro till och stränga domar över kyrkans lärare torde betydligt hafva mildrats. Åtminstone har jag mig bekant att de i senare tider hålla uppbyggelsesammankomster gemensamt med andra ordets vänner, om de än äfven dit medföra och sjunga ur sin kära gamla psalmbok.²²⁷

Efter detta återfinns inga uppgifter om psalmboken i visitationshandlingarna för Sorsele.

3.1.5. Svensktalande församlingar där Franzén inte tar upp frågan om 1819 års psalmbok.

För några av församlingarna är det mer osäkert men det går att resonera kring troliga tider för införandet av 1819 års psalmbok. Franzén tog inte upp frågan om psalmböckerna vid visitationerna i Bjurholms församling 1836 och i Bygdeå församling, Umeå stadsförsamling och Umeå landsförsamling 1835 (där även Vännäs och Sävar- Holmön omfattades). Detta skulle kunna tolkas som att psalmboken redan var införd i dessa församlingar när Franzén visiterade dem. Det faktum att läseriet kom till södra Västerbotten först efter andra halvan av 1820-talet talar för en sådan tolkning.²²⁸ I en sökning i sockenstämmornas protokoll visade det sig att det finns stora luckor i dem för de flesta av dessa församlingar, men i protokollet från den 1/1 1825 återfinns beslutet om att införa nya psalmboken vid nya kyrkoåret i Umeå Landsförsamling. Kontraktsprosten Olof Hambraeus lovade att ordna med införskaffandet av böckerna.²²⁹ Det verkar alltså rimligt att anta att psalmboken var införd i dessa sex församlingar i södra Västerbotten innan 1835.

²²⁷ bf/1, b. 434-435.

²²⁸ Holmgren, 1948, s. 298.

²²⁹ Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv, sockenstämmoprotokoll, SE/HLA/1010219/KI/1, b. 226. Tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+e2f6da7b-8b26-414d-af45-fef0205efba4&s=Balder>.

3.2. Wallinska psalmbokens användande.

I detta kapitel presenteras ytterligare tolv församlingar. Det finns inte några uppgifter i visitationshandlingarna om beslut om nya psalmbokens införande eller uppgifter och att den blivit införd för dem. Däremot kan man genom handlingarna se tecken på att nya psalmboken börjat användas i tio av dem, kanske även i de två sista. Från andra halvan av 1800-talet börjar man ibland att ange vilka psalmverser som sjungits under visitationen. Eftersom den gamla psalmboken enbart innehöll 413 psalmer och den nya hela 500, kan man förstå att den nya används när psalmnumret överstiger 413. Sådana fynd i handlingarna kan bara bekräfta att den nya psalmboken används, de säger ingenting om gamla psalmbokens användande, om det skedde parallellt med den nya eller ej. Psalmversen 500:7, *Herren signe du och råde*, var en vanlig visitationspsalm i undersökningsområdet.²³⁰

Tre församlingar i Västerbotten blev aldrig visiterade av Franzén och inget nämns explicit om nya psalmbokens införande i visitationshandlingarna. Men psalmversen 500:7 uppges sjungas vid visitationen i Norsjö-Jörn 1849, i Nordmaling år 1855 och i Degerfors 1861.²³¹

Att finna ledtrådar om psalmbokens användande i lappmarkens visitationsprotokoll genom att analysera vilka psalmer som anges sjungas vid visitationerna är svårare. I lappmarkens protokoll anges sjungna psalmer i mycket lägre grad och mycket senare i tid än i kustlandets protokoll. Sannolikheten är större att psalmverser anges vid biskopsvisitationer än vid de som genomfördes av lappmarksvisitatorerna, men på artonhundratalet besöktes inte lappmarken av någon biskop förrän på 1870-talet. Lappmarksvisitatorerna tenderade att hålla sina protokoll mycket mer kortfattade än vad som var fallet för biskoparna och kontraktsprostarna i kustlandet. Det går dock att finna bekräftelse på att nya psalmboken kommit i användning i de församlingar som i huvudsak var svenskspråkiga. I Vilhelmina verkar man ha sjungit ur nya psalmboken vid biskopsvisitationen 1884. (Predikan hölls över psaltaren 23 och sedan sjöngs psalmen 285:6. I nya psalmboken är det just en psalmvers om den gode herden), I Stensele sjöngs det ur nya Psalmboken åtminstone vid visitationen 1891.²³² Båda församlingarna låg i södra lappmarksdistriktet.

²³⁰ I Wallins psalmbok hade psalmen titeln "Du som fromma hjärtan vårdar" men i psalmboken från 1695 och i de psalmböcker som följt på Wallins är den känd som "Herre signe du och råde."

²³¹ be/3, b. 236; be/4, b. 216; be/2, b. 381.

²³² bf/11, b. 308.

I Arvidsjaur sjöngs 500:7 år 1892. Det är första året en psalm anges med nummer sedan 1832 då den gamla psalmboken var i bruk. Någon gång under de 60 åren börjar alltså nya psalmboken användas, kanske parallellt med den gamla.

Det finns inte några uppgifter om nya psalmbokens införande i Arjeplog i visitationsprotokollen. Den första noteringen av sjungna psalmer vid visitation som kan ge någon ledtråd om att nya psalmboken är införd är daterad så sent som 1903!²³³ Men uppgifter om psalmbokens införande går att finna på annat håll. I boken om den prästsläkt i lappmarken som hon själv härstammade från skriver Karin Sundelin att församlingen i Arjeplog gått med på att införa nya psalmboken redan år 1819, men att beslutet inte verkställdes. Först när Uno August Sundelin kom som vice pastor till församlingen blev det gjort. Sundelin skaffade in både psalmböcker och koralbok och lovade att lära ut de nya melodierna.²³⁴ Enligt Härnösand stifts herdaminne var U A Sundelin vice pastor i Arjeplog år 1844.²³⁵ Sockenstämmans protokoll från den 24/12 1844 bekräftar att man då beslutar att införa nya psalmboken till första böndagen 1845.²³⁶

Jokkmokk och Kvikkjokk församlingar, var tvåspråkiga och samiska var gudstjänstens huvudspråk. När Lars Levi Laestadius visiterar Jokkmokks församling 1848 där brorssonen Johan Laestadius är nådårspredikant noterar han att den svensktalande delen av församlingen använder gamla psalmboken på sina gudstjänster.²³⁷ Därefter nämns inget mer om den, övriga anteckningar om psalmböcker rör den samiska. Letar man efter ledtrådar genom vilka psalmer som sjungs vid visitationerna får man vänta ända till 1879 när psalmerna 139 och 141 sjöngs. Det är med sannolikhet den nya psalmboken som används. 1893 sjunger man definitivt ur nya psalmboken, nämligen nummer 425.²³⁸

I Gällivare där samiskan var största språk i början av 1800-talet, återfinns inga uppgifter om införandet av Wallins psalmbok. I Gällivare trespråkiga församling rådde en speciell situation.²³⁹ Fram till 1870-talet dominerade de samisktalande, men det var svårt att få tag i

²³³ bf/3, b. 476.

²³⁴ Karin Sundelin, *Pastor Uno och Catarina Lovisa, En bok om lappmarkspräster*, Uppsala: Lindblads förlag, 1942. s.59.

²³⁵ Bygdén, Leonard, *Härnösands stifts herdaminne bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 4*, [Elektronisk resurs] ,Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1926, s. 4. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-652>.

²³⁶ Arjeplogs kyrkoarkiv, SE/HLA/1010006k1/2, b. 154.

²³⁷ bf/8, b. 208.

²³⁸ bf/8, b. 231, 258.

²³⁹ Sölve Anderzén, ”Finska språket-Torne Lappmarks Lingua sacra: Ordets makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt” i: Kangas, Olle och Kangasharju, Helena (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, 2007, s.119-122.

samiska böcker och översättningen av dem var undermålig. I mitten av 1850-talet var problemet så stort att man övergick till att använda finska böcker istället.²⁴⁰ 1837 framförde visitator Lars Levi Laestadius sin önskan att pastor Björkman skulle hålla dubbla predikningar på fler gudstjänster än hittills. Han borde predika i första hand på samiska, sedan på finska eller svenska. Predikningarna på svenska skulle framföras oftare än tidigare men inte på vintern då de svensktalande utgjorde en minoritet av församlingen.²⁴¹ Vid undersökningsperiodens början var samiskan majoritetsspråket²⁴² och finskan det näst största och svenskan minst. Vid undersökningens slut rådde det omvända förhållandet. Först på 1890-talet börjar de sjungna psalmernas nummer noteras, 1898 när biskop Martin Johansson visiterade församlingen sjöng man psalm 430:10 och det torde ha varit ur den wallinska psalmboken.²⁴³

Församlingarna i Tornedalen hade finskan som sitt huvudsakliga religionsspråk. Den samiska befolkningen i Kemi och Torne lappmarker verkar ha förfinskats redan i mitten av 1700-talet.²⁴⁴ De kyrkliga böckerna hade översatts till en boksamiska som var anpassat till den samiska som talades längre söderut och då man inte förstod dem ville man hellre använda finskan som undervisnings och gudstjänstspråk. Man använde finska läroböcker och finsk andaktslitteratur och såväl byabönen som gudstjänsten hölls på finska. Detta passade kyrkan och myndigheterna väl, då de antog att språkbytet skulle bidra positivt till avnomadiseringsprocessen av samerna, att de därigenom skulle bli mer finska (och sålunda även mer svenska) till sitt levnadssätt. I mitten av 1800-talet behärskades svenskan av ett fåtal av invånarna i Jukkasjärvi och Karesuando församlingar. Dessa förstod i allmänhet antingen finska eller samiska. Runt 1876 började myndigheterna driva en medveten försvenskningsspolitik av skolväsendet.²⁴⁵

Wallins psalmbok verkar inte ha översatts till finska och det dröjde ända till 1886 innan en ny psalmbok på finska godkändes. Denna innehöll många psalmer av bland andra Topelius

Församlingen låg inom det lulesamiska språkområdet men gränsade till det nordsamiska språkområdet. Anderzén illustrerar konsekvenserna med hjälp av berättelsen om svenska missionssällskapets två kateketer Norberg och Nordenstam, som reser i lappmarken år 1844. De klarar av att kommunicera med sina kunskaper i samiska språket så långt norrut som till Jokkmokk, men när de kommer till Gällivare behöver de anlita en tolk då det samiska språket där skiljer sig för mycket från det de lärt sig. I Gällivare kom de även in i det finska språkområdet som sträckte sig ungefär därifrån och norrut.

²⁴⁰ bf/1, 292; bf/6, b. 461.

²⁴¹ bf/6, b. 443.

²⁴² bf/1, b. 148.

²⁴³ bf/6, 544.

²⁴⁴ Anderzén, 2007, 123. För vidare läsning hänvisar Arntzén till sin egen artikel "Begrepp om Salighetens Grund, Ordning och Medel". *Undervisningen i en Lappmarksförsamling, Jukkasjärvi församling 1744–1820*. Bibliotheca Theologiae Practicae Nr 49. Uppsala, 1992, Tuuli Forsgren *samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*. Umeå Universitet, Scriptum Nr 6. Umeå, 1990 samt till Nils-Erik Hansegård *Den Norrbottenfinska språkfrågan. En återblick på halvspråklighetsdebatten*. Uppsala universitet, Uppsala Multiethnic Papers 19. Uppsala, 1990.

²⁴⁵ Anderzén, 2007, s. 123–126.

och Runeberg och skiljde sig mycket från den Wallinska psalmboken. Fram till 1886 var den gamla finska psalmboken från 1701 den officiellt antagna för de finska gudstjänsterna i Tornedalen.²⁴⁶

Det är alltså föga förvånande att frågan om införandet av en svenskspråkig psalmbok inte kommer upp som en punkt på visitationernas dagordning i Tornedalen. När psalmer uppges i visitationsprotokollen är det svårt att med någon säkerhet uttala sig om vilken psalmbok som användes i de fall där man inte anger vilket språk som användes. Primärkällan anger dock att man sjunger psalm 500:7 i den svenska psalmboken under biskopsvisitationen i Hietaniemi 1891.²⁴⁷ Två år senare, 1893, sjunger man 500:7 under biskop Martin Johanssons besök i Nedertorneå och i Övertorneå.²⁴⁸ Det är troligt att det är ur den nya svenska psalmboken man sjungit, men det skulle också kunna vara ur den nya finska psalmboken som innehöll fler än 500 psalmer.

3.3. Församlingar utan uppgifter om vare sig införande eller användande av Wallins psalmbok.

För de finsktalande Karl Gustaf församling, Pajala församling, Jukkasjärvi församling och Karesuando församling finns det inga uppgifter alls om någon av de svenska psalmböckerna. Man anger oftast att de psalmer som sjungs vid visitationerna är hämtade från finska psalmboken.²⁴⁹

²⁴⁶ Den gamla finska psalmboken, *Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja Niiden Cappalden canssa, jotca siihen tulevat*, hade sammanställts med den gamla svenska psalmboken som förebild och innehöll lika många psalmer som den. Tuuli Forsgren, "...först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom..." : om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850 [Elektronisk resurs], Umeå: Forskningsarkivet, Umeå Universitet, 1990, s.25. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38010>.

För vidare läsning om kyrkans medverkan till koloniseringen av lappmarken se Lindmark, Daniel & Sundström, Olle (red.), *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna: en vetenskaplig antologi*, Artos, Skellefteå, 2016.

²⁴⁷ be/2, b. 484.

²⁴⁸ be/4, b. 428; be/7, b. 199.

²⁴⁹ bf/11, b. 54, 102; bf/9, b. 515; be/5, b. 154, 179; be/3, b. 71.

3.4. Sammanfattning

Visitationshandlingarna ger inte någon heltäckande information om nya psalmbokens införande, vilket i och för sig inte är så konstigt då beslut om införandet egentligen skulle fattas i sockenstämman. Det går att få viss information om knappt hälften av övre Norrlands församlingars införande av Wallins psalmbok genom visitationsprotokollen, räknar man bort församlingarna med annat majoritetsspråk än svenskan ökar kvoten av församlingar man vet något om psalmbokens införande. Man kan ändå säga att denna källa mer ger en skiss än en tydlig bild av införandet.

Införandet verkar ha skett något senare i övre Norrland än i övriga landet. Om man får tro Wallins uppgift att sju åttondelar av Sveriges församlingar antagit hans psalmbok år 1829,²⁵⁰ så var förhållandet ett helt annat i övre Norrland. Trots luckorna i materialet visar det att åtminstone 17 av 40 församlingar, troligtvis fler, *inte* hade infört 1819 års psalmbok vid den tiden.²⁵¹ 12 av dessa var församlingar med känt radikalt läseri. Om man räknar bort de församlingar som hade ett annat majoritetsspråk än svenskan hade minst 17 av 31 församlingar inte infört den nya psalmboken år 1829, det vill säga drygt hälften av dem. Bilden förändrades kraftigt efter Franzéns visitationsresa 1835 då nya psalmboken åtminstone började användas parallellt med den gamla i tio församlingar i kustlandet. Visitationshandlingarna kan bara med säkerhet berätta att beslut om införande av Wallins psalmbok fattats i en församling innan 1829, nämligen Lövånger år 1824.²⁵² Ett protokoll från sockenstämman visar att även Umeå landsförsamling fattat beslut om detta redan år 1825. Införandet har till del skett tidigare i Västerbotten än i Norrbotten. Det skedde senare i församlingar med utbrett radikalt nyläseri. Man kan konstatera att det mesta materialet om psalmbokens införande hör till biskop Franzéns visitationsresa 1835. I de församlingar som inte hade svenska som sitt huvudsakliga religiösa språk kom inte frågan om att införa nya psalmboken på tal, men kort notering från Jokkmokk visar att den gamla svenska psalmboken fortfarande användes 1848.

Rolf Törnqvists påstående att det vid sekelskiftet fortfarande fanns församlingar i Västerbotten ”som vägrade ta befattning med 1819 års psalmbok” verkar inte stämma.²⁵³ Det var istället så

²⁵⁰ Arvastson, 1949, s. 2.

²⁵¹ Dessa församlingar hade med säkerhet inte infört nya psalmboken år 1829: Jokkmokk, Arvidsjaur, Arjeplog, Sorsele, Dorotea, Nysätra, Burträsk, Skellefteå, Piteå landsförsamling, Piteå Stadsförsamling, Älvsbyn, Nederluleå församling, Luleå stadsförsamling, Överluleå, Råneå, Nederkalix och Överkalix. Dessa församlingar hade troligtvis inte infört den 1829: Lycksele, Fredrika och Åsele församlingar.

²⁵² be/3, b. 390–397.

²⁵³ Törnqvist, 1993, s. 146.

att nya psalmboken kom att användas i alla svensktalande församlingar innan 1903, men att minst två församlingar, Sorsele och Piteå landsförsamling, kom att använda 1695 års psalmbok parallellt med den wallinska psalmboken under väldigt lång tid, kanske under hela undersökningsperioden.

Under prästmötet i Piteå 1842 där prästerna från norra synodallaget hade samlats ställdes frågan om nya psalmboken hade införts i alla församlingar. Det antecknas bara att man i Luleå och Piteå landsförsamlingar använde båda psalmböckerna parallellt.²⁵⁴ Alla församlingar var dock inte representerade under mötet, till exempel var där ingen präst från vare sig Jokkmokk, Sorsele eller Arvidsjaur, så i handlingarna framkommer det inte att båda psalmböckerna användes parallellt i Sorsele och att gamla psalmboken fortfarande användes i Jokkmokk. Pastor Fjällström från Arjeplog var däremot närvarande men han verkar inte ha rapporterat att man fortfarande använde den gamla psalmboken i hans församling. Därför ger inte uppgifterna från detta prästmöte en riktig bild av hur psalmboken införts i området.²⁵⁵ Biskopen och stiftsledningen hade alltså inte full inblick i hur församlingarna handskades med psalmböckerna. Den wallinska psalmboken infördes alltså relativt sent i övre Norrland, särskilt i de församlingar där det radikala läseriet fått fäste. Det sena införandet kan i många fall tolkas som ett resultat av ett icke-handlande motstånd, eller som ett icke-handlande svar på läsarnas motstånd. Det sena införandet behöver dock inte i alla fall bero på detta, till exempel i Arjeplog där läseriet inte fick fäste.

Att makt är komplext framgår i berättelserna om nya psalmbokens införande. Det finns exempel på att såväl, biskopar, präster som läsare och andra församlingsbor hade makt eller utövade makt över olika parter, trots att makten ofta var transitiv. Biskop Franzén utövade tvingande makt över Piteå landsförsamling och Skellefteå församling, men utfallet blev olika. På båda orterna försökte läsarna att motverka ett ensamt införande av nya psalmboken, vilket piteläsarna lyckas med, men inte skellefteläsarna. Komministrarna i Piteå Landsförsamling röstade 1880, klämda mellan lojaliteten mot sina överordnade och de församlingsbor de tjänade, emot förslaget att endast använda nya psalmboken då de inte ville förlora sitt anseende hos församlingborna. Prästerna å sin sida kunde undanhålla sin överordnade information om hur man löst psalmboksfrågan. Att man beslutat att nya psalmboken skulle införas betydde dock inte att motståndet därmed alltid var över, särskilt inte om den införts med tvång. Ett motstånd skulle dessutom kunna uppstå efter det att den införts, i takt med att församlingsborna gjort sig

²⁵⁴ *Handlingar vid prestmötet i Piteå stad den 9, 10 och 11 augusti år 1842* [Elektronisk resurs], 1845, bild 87.

²⁵⁵ *Ibid.*, b. 121, 122.

närmre bekant med den nya psalmboken. Hur såg den fortsatta utvecklingen ut? Nästa frågeställning undersöker på vilka sätt och hur länge det syns tecken på motstånd mot den nya psalmboken i församlingarnas visitationshandlingar.

4. Vilka olika tecken på motstånd mot den nya psalmboken finner man i visitationshandlingarna, och hur lång tid efter det att den börjat brukas i församlingarna?

I detta kapitel undersöks den fortsatta utvecklingen i psalmboksmotståndet. Motstånd kan vara såväl genomtänkt och planerat som impulsivt. Det kan uttryckas tydligt eller utföras i tystnad. Det kan organiseras kollektivt eller utföras av enskilda individer. Motståndsforskaren James Scott har visat att motstånd oftast sker i det fördolda i ett så kallat vardagsmotstånd.²⁵⁶ Det är alltså inte säkert att prästerskapet uppfattade alla sätt som människor visade motstånd mot den nya psalmboken, inte det som uttrycktes i det fördolda. När man söker efter motståndet mot den nya psalmboken i visitationshandlingarna finner man dock många olika sätt som det uttrycks på, mer eller mindre tydligt. Det förra kapitlet har visat att ett sent införande *kan* vara ett tecken på att delar av församlingsborna var motståndare till den nya psalmboken, men att det inte behövde vara det. I Nysätra berodde det på leveransproblem, i Arjeplog fattades ett tidigt beslut men det genomfördes inte förrän 26 år senare. Det förra kapitlet visar också att ett tydligt motstånd kunde leda till att man fortsatte att använda både den gamla och nya psalmboken simultant. Från handlingarna kan man skönja ytterligare sju indikatorer på motstånd, av varierande tydlighet, nämligen:

1. Uppgifter om att psalmböcker bränts upp
2. Ett explicit uttryckt motstånd av läsarna mot Wallins psalmbok.
3. Noteringar om att radikala läsare/separatister håller fast vid sitt motstånd mot nya böckerna.
4. Förekomst av separatism.
5. Fråga om psalmbokens förbättrande.
6. Användandet av gamla psalmboken vid sammankomster.
7. Ett fortsatt enskilt användande av gamla psalmboken.

Det går att diskutera om de två sista kategorierna verkligen är ett uttryck för motstånd, eller bara för preferens. Alla som använde sig av den gamla psalmboken utanför kyrkan skulle kanske inte ha sett sig som motståndare mot den nya, men valet att använda den gamla psalmboken upp till 70 år efter det att den nya kom till är ändå ett sorts ställningstagande och ett exempel på ett tystare ”vardagsmotstånd”.

²⁵⁶ Lilja och Vinterhagen (red.), 2009, s. 60–82.

4.1. Uppgifter om att psalmböcker bränts upp.

I Sorsele församling fortsatte man att använda båda svenska psalmböckerna parallellt, (se 3.1.4.2.). Eftersom varken församlingspräster eller visitatorer försökte införa den nya psalmboken riktades motståndet i första hand mot handboken och katekesen”²⁵⁷ Kyrkoherde Conrad Grönlunds ämbetsberättelse från 1837 ger en inblick i hur starkt motståndet mot den nya psalmboken var bland läsarna i Sorsele.

Här gifves de så kallade Nyläsare, människor som visserligen hafva bekymmer om sin salighet, och, långt ifrån att jag skulle vilja klaga över detta ställer jag det lyckligt, samt önskar till Gud , att alla mina Åhörare egde detta bekymmer, ty hvad åsyftar allt Guds ords förkunnande annat, än att bringa dem därtill; men, att förbigå deras skamliga och obscena utlåtelse om kyrkan och de därtill skeendet heliga förrättningar, har jag nog skäl att klaga deröfver, att de under förklenande av den allmänna gudstjensten samla sig till särskild andakt, ropa ve och förbannelse öfver Presterskap och medmänniskor, samt fördöma böcker, hvartill höra Lindbloms Cateches, Nya Psalmboken som och kyrkohandboken. Förenämnde Cateches anse de alldeles origtig och stridande mot Guds ord, i anseende hvartill de säga, att den icke borde brukas i församlingen, och att de som läsa den gå evigt förlorade. På samma grund förkasta de Nya Psalmboken, hvilken de ock uppbränna, och Kyrko handboken, efter hvilken de påstå, att barn döpas till Mosen och icke till Christum.²⁵⁸

Det var inte bara psalmboken som sorseleläsarna brände. På en direkt fråga under specialvisitationen 1838 erkänner nybygggarhustrun Ulrika Larsdotter i Bure att hon bränt upp tre exemplar av den nya katekesen och att hon ”ville bränna tusende”.²⁵⁹ I samband med visitationen 1844 bjöd visitator Lars Levi Laestadius in de båda grupperna av läsare som då fanns i församlingen till ett samtal i prästgården. Laestadius var släkt med flera av läsarna, både med den mer moderate Johan Ersson From och med de som hörde till den mer radikala läsargruppen, ledda av Pehr Königsson. Både han och läsarna härstammade från klockare Hans Hansson i Sorsele (1692-1765).²⁶⁰ Samtalet med läsarna kom främst att handla om hans kusin Greta Sophia Mårtensdotter, ”hvilken under utbrott af en exalterad sinnessämning, dertill föranlede af syner och Uppenbarelser, hade sjelf jämte andra lika sinnade quinnor, kastat några,

²⁵⁷ bf/11, b. 446 – 450.

²⁵⁸ bf/11, b. 372–373.

²⁵⁹ bf/11, b. 450–451.

²⁶⁰ Lars Levi Laestadius var tremänning med läsarledaren Johan Ersson From och kusin med läsarledaren Per Königsson, liksom med Greta Sophia Mårtensdotter. Ossian Egerblad, *Sorsele 1671–1821* Umeå: Bokförlaget Botnia, 1967, s. 26, 44 och 50; Sorsele kyrkoarkiv, husfärhörslängder, SE/HLA/1010185/A I/3, s. 8. Tillgängligt via: <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+d32b7416-3cad-40c1-a325-692780ed31ab&s=Balder>. ; SE/HLA/1010185/A I/5, s.7; Allan Sandewall, ”Lars Levi Laestadius och Sorseleläseriet”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 1950, s. 145.

efter allmänna Verldsmotet gjorda klädespersedlar i elden...”.²⁶¹ Det finns inga andra omnämmanden i visitationshandlingarna för undersökningsområdet om att läsare brände böcker, men i prästmöteshandlingarna från 1856 berättas det att några av läsarna i Hammerdal i Jämtland, både kritiserade läroböcker och brände dem.²⁶²

4.2. Ett explicit uttryckt motstånd mot Wallins psalmbok efter 1835.

Det explicita motståndet mot 1819 årspsalmbok uttrycktes i första hand i samband med införandet av den, vilket behandlas i kapitel 3. Det är enbart i visitationshandlingarna för Nederluleå församling som läsarna själv uttrycker sitt motstånd mot Wallins psalmbok efter det att den införts. De som separerat sig från kyrkan fortsatte att delta i visitationerna 1849, 1853 och 1859! I protokollet från 1849 står det att visitatorn frågar om det yppat sig någon villfarelse i läran, och att separatisterna svarar att de anser:

... att Nya eller brukliga Kyrkohandboken, Psalm-Boken och Catechesen såsom högeligen villfarande och kätterska Böcker; hvarvid Visitorator yttrade, att, oaktat brister väl finnes i de nyssnämnda böckerna, dessa brister likväl icke voro af sådan beskaffenhet, att någon upplyst och samvetsöm Christen derföre behöfde skilja sig ifrån den allmänna kyrkan och församlingen, eller derföre försaka den heliga Nattvardens bruk.²⁶³

Trots detta uttalade motstånd från separatisterna fattades under samma visitation beslutet att hädanefter enbart använda den nya psalmboken under gudstjänsterna.²⁶⁴ 1853 förklarade separatisterna att orsaken till att man inte deltog i kyrkans gudstjänster och nattvardsfiranden var de ”irrlärliga böcker, som vid allmänna Gudstjensten begagnades.”²⁶⁵ Detta upprepades 1859 då får de en allvarlig tillrättavisning av biskop Bergman som uppmanade dem att:

... med tålmod bära det tvång af hvilket de tyckte sig tryckas, helst då den lagstiftande magten gjort och gör allt för att undanröja de förmente och verkliga felen i de nya böckerna, hvilka utgjorde anledningen till deras klagomål.²⁶⁶

Efter visitationen 1859 upphör separatisternas egna röster i visitationshandlingarna.

²⁶¹ bf/14, b. 151 – 153. Sandewall skriver i en artikel i kyrkohistorisk årsbok om Lars Levi Laestadius möten med läsaren och samnen Maria i Åsele och med sorseleläsarna under vintern 1844, samma år som han var med om sitt andliga genombrott. Sandewall påpekar att det finns fler likheter mellan laestadianismen och det radikala sorseleläseriet, där både extatiska och visionära inslag förekom, än med laestadianismen och det av Brandell påverkade läseriet i Åsele. Sandewall, 1850, s. 142–164.

²⁶² *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 17, 18 och 19 juni 1856, 1857*, s.34–35.

²⁶³ be/4, b. 23.

²⁶⁴ be/4, b. 23.

²⁶⁵ be/4, b. 43.

²⁶⁶ be/4, b. 48-49.

4.3. Noteringar om att radikala läsare/separatister håller fast vid sitt motstånd mot nya böckerna.

Efter det att läsarnas egna röster tystnat i visitationshandlingarna finns det dock många anteckningar *om* dem, nedskrivna av kyrkans män. I flera församlingar anges det att orsaken till att separatisterna avhöll sig från kyrkans gudstjänst och nattvard berodde på missnöjet med de nya böckerna: I Luleå stadsförsamling år 1853,²⁶⁷ i Skellefteå församling så sent som 1890,²⁶⁸ i Piteå stadsförsamling 1896 och 1901,²⁶⁹ i Överluleå församling så sent som 1896²⁷⁰ och i Överkalix så sent som 1899.²⁷¹ Även i Nederkalix församling kopplade prästerskapet ihop separatismen med motståndet mot de nya böckerna. I protokollet från biskop Bergmans visitation 1861 berättas det att många avhöll sig från gudstjänsten och nattvarden på grund av de nya böckerna.²⁷² Visitationshandlingarna för församlingen i Älvsbyn och för Piteå Landsförsamling vittnar också om separatisternas missnöje med de nya böckerna så sent som 1901. I ämbetsberättelsen från det året skriver kyrkoherde Alfred Nygren i Älvsbyn:

Gammal-lutheranerna hänga ännu med afgudisk kärlek fast vid sina gamla böcker, särskilt Svebilii Katekes, gamla psalmboken och gamla öfversättningen af bibeln och Luthers skrifter, i hvilka gamla böcker de tyda allt, äfven det uppenbart oriktiga, till det bästa, under det att de ifråga om de nya böckerna och den nya öfversättningen, tyds allt, äfven det uppenbart goda, till det värsta. I följd af sina fördomar mot kyrkan och skolans undervisning mottaga de just ingen ny upplysning i Guds ord utan förblifva i sin gamla ensidighet och okunnighet.²⁷³

Det finns ett exempel på motstånd mot några av kyrkans och skolans nya böcker som inte passar in i mönstret: I Dorotea församling antogs nya psalmboken redan 1830.²⁷⁴ Det finns inga anteckningar om motstånd mot den nya psalmboken i församlingens visitationshandlingar. Där berättas det inte heller något om den vanliga läsarväckelsen. Det är istället skolläraren Forsgren, verksam under andra halvan av 1800-talet, som orsakar oro i församlingen. 1861 antecknas det för första gången klagomål på skolläraren Forsgren i visitationshandlingarna. Forsgren påstås ha en egen lära, han misshandlar skolbarnen samt kritiserar kyrkan och prästernas lära. Han påstås dessutom inte lära barnen skriva eller läsa.²⁷⁵ I sexårsberättelsen för åren 1883–1886 skriver Johannes Arbman att skollärare Forsgren har alltid ivrat sig för en ren luthersk lära. Han

²⁶⁷ be 3/ Ibid., 129.

²⁶⁸ be/5, b. 84.

²⁶⁹ be/5, b. 245, 287.

²⁷⁰ be/7, b. 49, 93.

²⁷¹ be/6, b. 544.

²⁷² be/3, b. 511.

²⁷³ be/5, b. 358.

²⁷⁴ bf/5, b. 12.

²⁷⁵ bf/5, b. 41–42.

protesterar främst mot nya översättningen av Nya testamentet och stämplar de som inte håller med honom som andligt blinda. Han har skrivit två gånger till Kungen om ”att få behålla den gamla, lutherska öfversättningen, katecesen med bibelspråk enligt densamma samt Roos bibliska historia” Man låter honom hållas, för man vill inte att han ska bli martyr.²⁷⁶

Sammanfattningsvis kan man konstatera att de radikala läsarnas missnöje med de nya böckerna framträder tydligt i flera av församlingarna, liksom kopplingen mellan missnöjet med böckerna och separationen från kyrkan. I de flesta fall klumpas böckerna samman under benämningen ”de nya böckerna”. Missnöjet sägs aldrig upphöra, snarare finns det flera uppgifter om att det höll i sig ända till undersökningsperiodens slut.

4.4. Förekomst av separatism.

Då separatismen och missnöjet med de nya böckerna är så nära kopplat till varandra kan själva separationen från kyrkan ses som ett tecken på motstånd mot de nya böckerna. Det skulle både kunna ses som ett exempel på icke-deltagande som motstånd eller som ett exempel på ett aktivt handlande, att man genomför egna gudstjänster med de gamla böckerna som grund. Frågan om hur länge motståndet mot 1819 års psalmbok varade, kan därför till del besvaras av hur länge separatismen fanns kvar i församlingarna. I visitationshandlingarna förekommer det emellanåt anteckningar om att det finns enstaka personer som avhåller sig från att gå till nattvarden. Ibland ges det en förklaring: att man anser sig ovärdig, att man har samvetsbetänkligheter eller att man helt enkelt är ointresserad. Det är inte alltid som prästen vet varför församlingsbor avhåller sig från nattvarden. Ju längre in i undersökningsperioden man kommer uppträder fler och fler väckelserörelser: baptismen, metodismen, Svenska missionsförbundet, helgelseförbundet, frälsningsarmén med flera. I avsnittet som följer tas därför bara upp de fall där det är tydligt att det rör sig om radikala nyläsares separatism.

4.4.1. Kustlandet, församlingarna i Skellefteå och den svensktalande delen av Norrbotten.

I flera av kustlandets församlingar levde separatismen kvar till undersökningsperiodens slut: Enligt Sandewall levde det radikala läseriet kvar i Skellefteå ett par decennier in på 1900-talet, men ska redan år 1877 minskat till ca 100 personer och ha upphört helt före 1938. Spåren av

²⁷⁶ bf/1, b. 429-430.

separatisterna i visitationshandlingarna utgör emellan 1867 och 1902 mest bara noteringar om deras förekomst och antal. 1867 nämns att några återgått till kyrkan. 1875 bröts norra delen av församlingen ut och bildade Byske församling. Redan 1877 syns tecken på att separatismen försvagats då anhängarna låter sina barn konfirmeras och begå nattvarden i kyrkan och även ”några äldre personer hafva konfirmerats, begå Nattvarden och hafva hädt i lagliga äktenskap.” 1894 sägs det inte förekomma någon separatism i församlingen längre.²⁷⁷

Även i Piteå landsförsamling omnämns separatismen i handlingar från 1901.²⁷⁸ Den kom dock att fortleva mycket länge. Den levde kvar 1954 när Sandewall författade uppföljaren till sin avhandling. Han skriver att de då fortfarande använde sig av 1695 års psalmbok och de andra gamla böckerna.²⁷⁹ Det finns uppgifter från senare tid att bodellisterna, eller *Gamla lutherska församlingen* i Piteå lät trycka upp en ny upplaga av 1695 års psalmbok någon gång under 1970-talet och att de firade egna gudstjänster ända fram till 2010!²⁸⁰

I visitationshandlingarna finner man uppgifter att separatismen i Piteå stadsförsamling, liksom i församlingarna i Älvsbyn, Nederkalix, Överkalix och Råneå, Nederluleå och Luleå Stadsförsamling levde kvar till undersökningsperiodens slut.²⁸¹ ”

Den sista anteckningen om separatism i Överluleå församling återfinns i ämbetsberättelsen från 1896.²⁸² Dessa uppgifter stämmer överens med biskop Johanssons ämbetsberättelse från 1904 där det anges att det att ”gammallutheraner” finns sporadiskt i ett par av församlingar i Västerbotten men att de huvudsakligen återfinns i Norrbottens läns sydöstra del.²⁸³ Johansson byggde dock sin ämbetsberättelse på församlingsprästernas uppgifter.

Uppgifterna från Norsjö- Jörn är lite svåra att tyda. 1879 anges det att det finns ett ”valdenströmskt” inflytande i Norsjö²⁸⁴ 1889 skriver tillförordnade pastor Palmqvist att de flesta barnen nöddöpts i hemmen och att det någon gång sker av separatistiska skäl. Han berättar även att en nattvardsförening bildats vilkas medlemmar vägrar låta döpa sina barn.²⁸⁵ Uppgiften

²⁷⁷ Sandewall, 1954, 135; be/5, b. 58, 71, 108; be/2, b. 319, 335.

²⁷⁸ be/5, b. 358.

²⁷⁹ Sandewall, 1954, s. 135.

²⁸⁰ Maria Lagerman, ”Bodellisterna” – Gamla Lutherska församlingen i Öjebyn, Piteå, 24 januari 2015, Tillgängligt via Internet: <http://gammelbo.se/Psalmb/Bodellisterna.htm>. (hämtad den 31 augusti 2020). Jan Lundquist, ”Nu ger de sista entusiasterna upp”, *Piteå-Tidningen*, 3 september 2010. Tillgänglig via: <https://pt.se/nyheter/nu-ger-de-sista-entusiasterna-upp-5573319.aspx>, (hämtad den 31 augusti 2020).

²⁸¹ be/5, b. 358; be/6, b. 421; be/3, b. 595; be/6, b. 544; be/5, b. 527; be/3, b. 220; be/4, b. 156.

²⁸² be/7, b. 93.

²⁸³ Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prästmötet i Hernösand den 28, 29 och 30 juni 1904*, Härnösand, 1905, s. 32.

²⁸⁴ Ibid., s. 258.

²⁸⁵ Ibid., s. 264.

om att de flesta barnen nöddöpts återkommer 1894. Kyrkoherde Söderström förklarar detta med att det är långa avstånd och dåliga vägar i församlingen. Han nämner inte några läromässiga skäl²⁸⁶ Från Jörn rapporteras det 1882 att en person avstår från nattvarden på grund av separatistiska åsikter.²⁸⁷ Tio år senare uppges det att det inte finns några separatister i området.²⁸⁸ Ytterligare fem år senare, 1895, anges det att det finns några äldre församlingsmedlemmar som inte konfirmerats på grund av ”någon böjelse” för den äldre separatismen, att det finns 1–2 gamla separatister och att 100 av 134 dop genomförts som nöddop!²⁸⁹ 1902 sägs det inte finnas några separatister i Jörn²⁹⁰ Man skulle kunna tyda dessa uppgifter som att det fanns en väckelse influerad av P P Waldenström i Norsjö och några enstaka radikala läsare i Jörn. Delar av denna tolkning stöds av uppgifterna från Carl Edquists bok *Läseriet i Skelleftebygden under 1800-talet* från 1917 om att den Valdenströmska väckelsen fick ett starkt fäste just i Norsjö.²⁹¹

4.4.2. Lappmarken, Sorsele församling och Arvidsjaur församling.

I Sorsele församling kallades läsarna aldrig för separatister, utan för läsare eller gammal-lutheraner. Läseriet och motståndet mot de nya böckerna fick stort utrymme i handlingarna mellan 1820 och 1888 . Man kan följa utvecklingen över tid i relationen mellan prästerskapet och läsarna. Konflikterna verkar ha varit som störst under 1820 och 1830-talet men på 1850-talet verkar relationerna ha förbättrats. När Ferdinand Sundelin visiterades av storebror Nils Johan Sundelin 1853, noterade den senare i protokollet att:

”...då de s.k. Läsare i Socken kyrkan funnit hvad de önskat och efterfrågar, har allt conventicel väsende af sig sjelft upphört, och Läraren har den tillfredsställelsen, att numera räkna den ensidigaste och verksammaste vederdöparen, såsom den mest kyrksamma, upplyste och tillgifne ibland sina åhörare.”²⁹²

På fråga yttrade församlingen sin fullkomliga belåtenhet med t.f. Pastors embetsutöfning, till följd hvaraf frid och endrägt råda, där förut söndring och parti egt rum, sedan allas andliga behof med samvetsgrann urskiljning blifva afsedda och uppfyllda, och man ifrån Pastors sida icke heller någon anmärkning att göra, ...”²⁹³

²⁸⁶ Ibid., s. 275.

²⁸⁷ be/4, b. 305.

²⁸⁸ Ibid., b. 327.

²⁸⁹ Ibid., b. 335.

²⁹⁰ Ibid., b. 349.

²⁹¹ Carl Edquist, *Läseriet i Skelleftebygden under 1800-talet*, Stockholm: Svenska kyrkans Diakonistyrelsens bokförlag, 1917, s. 130–135.

²⁹² bf/14, b. 174.

²⁹³ bf/14, b. 175 – 176.

Hur läsarnas andliga behov uppfylldes avslöjas inte men det torde röra sig om eftergifter rörande de nya böckernas användande. I senare handlingar kan man utläsa hur prästerskapet gick läsarnas krav till mötes. En anteckning från visitationen 1869, då Johannes Mörtsell var tillförordnad pastor i församlingen, berättar att en kvinna begår nattvarden enskilt efter gamla handbokens ritual ”af betänkligheter mot den nya”²⁹⁴ I Himmelstrands ämbetsberättelse från 1876 erkänner han utan omsvep att han håller enskilt nattvardsfirande för läsarna utifrån gamla handboken.²⁹⁵ Läseriet i församlingen fortsatte åtminstone slutet av 1880-talet.²⁹⁶

Det finns inte en enda anteckning om något motstånd mot den nya psalmboken i Arvidsjaur församling! Liksom i Sorsele församling finns det däremot många anteckningar om läsarna och deras motstånd mot handbok och katekes i visitationshandlingarna, från 1820 och fram till 1888 då separatismen sägs ha upphört.²⁹⁷ Eftersom det inte har framkommit några uppgifter om när den nya psalmboken infördes i församlingen skulle avsaknaden av protesterna kunna tolkas som ett tecken på att den gamla psalmboken fortsatt användes i Arvidsjaur församling under lång tid. Detta verkar troligare än att avsaknaden av protester berodde på att man inte tyckte att frågan var viktig. Kritik mot katekes och handbok framfördes ju ofta och tydligt. Detta skulle i sådana fall vara ett exempel på händelselös makt, där läsarna skulle kunna ses som de dominerande. Konflikterna mellan läsare och församlingen i övrigt, verkar ha varit som störst på 1820-talet, men minskat med tiden. I handlingarna finns ännu fler exempel på när församlingspräster eller visitator försöker gå läsarna till mötes än de vi finner i Sorsele.²⁹⁸ Tre exempel från tre olika decennier får belysa prästerskapets villighet att bemöta läsarnas önskemål:

Dagen innan visitationen 1824 uppsökte några läsare visitator Johan Risberg för att be om lov att slippa gå till skriftermålet, eller att domkapitlet skulle ålägga deras pastor Edvard Rhén att hålla skriftetal som överensstämde med Luthers. Pastor Rhén, som själv var där, försvarade sina skriftetal, som han själv menade var evangeliska, men bad ändå om domkapitlets tillstånd att få använda Luthers skriftetal rakt av då han inte trodde att läsarna skulle bli nöjda med mindre.²⁹⁹

²⁹⁴ bf/1, b. 303. I Ludvig Bergströms dagboksanteckningar från 1880 antyds det att Mörtsell (som då var präst i Malå) påverkats av ”den nya rigtningen”, vilket torde syfta på Paul Peter Waldenströms Svenska missionsförbundet. Bergström, Ludvig & Snellman, Karin, *Anteckningar från missionsresan bland Tärna och Sorsele lappar sommaren 1880*. Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet, 1988, s. 3. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-164794>, (hämtad den 30 oktober 2020).

²⁹⁵ bf/11, b. 375.

²⁹⁶ bf/1, b. 435.

²⁹⁷ bf/1, b. 199, 219; bf/4, b. 91–92, 96–98, 118–119, 122–123

²⁹⁸ bf/1, b. 343; bf/4, b. 117–118.

²⁹⁹ bf/1, b. 199.

Rhén delade alltså inte läsarnas åsikter, men var beredd att anpassa sin förkunnelse. (Året därpå bad pastor Rhén ödmjukt om att få bli förflyttad till någon annan församling.³⁰⁰)

År 1844, när Lars Levi Laestadius visiterade församlingen, framförde läsarna sina samvetsbetänkligheter rörande dop- och konfirmationsordningen i nya handboken. Vice pastor Gustaf Westerlund bad då konsistoriet i Härnösand att till Kungl. Maj:t framföra församlingens önskan om att få använda sig av den gamla handboken. Även Laestadius ansåg att en sådan samvetssak inte skulle ignoreras, utan antecknade denna begäran i protokollet.³⁰¹ Enligt Sandewall ansåg Laestadius att läsarna borde få behålla de gamla böckerna även om han inte fullt ut delade kritiken mot dem.³⁰²

1862 visiterade Fredrik Engelmark Arvidsjaur församling och dess kyrkoherde Gustaf Engelmark, som var hans farbror. Innan själva visitationsdagen hade Fredrik Engelmark samtalat med några separatister och frågat dem vad som skulle kunna få dem att återvända till kyrkogemenskapen. De uppgav att de skulle kunna återvända om de fick använda sig av det gamla avlösningsformuläret. När visitatorn frågade församlingen om de kunde tänka sig att gå med på separatisternas begäran så fick han ett jakande svar. Då uppmanade visitatorn församlingens präster ”att med gamla formulärets begagnande gå den återvändande, afsöndrade delen af församlingen med fortfarande Skonsamhet och Kärlek till mötes, om de vill stå fast vid sin förklarade önskan att återinträda, så länge saken underställes högv. Domkapitlets pröfning”.³⁰³ Det framgår inte vad domkapitlet beslutade i frågan, men redan i sexårsrapporten för åren 1865–1870 kan visitator Johan Laestadius konstatera att separatismen avstannat och att de flesta av separatisterna återvänt till kyrkan.³⁰⁴ I sexårsberättelsen för åren 1883 till 1888 skriver Magnus Berlin att den separatistiska rörelsen hade upphört.³⁰⁵ Lars Samuelsson uppger dock i sin avhandling att det fanns ett fåtal bodellister i några byar som låg nära Älvsbyn och Piteå landsförsamling 1906, och att det förekom att barn döptes ”enligt 1693 års handbok” under åren 1903-1925.³⁰⁶

³⁰⁰ bf/1, b. 219.

³⁰¹ Fem år senare publicerades Westerlunds skrift där han dels beskriver läsarnas kritik mot de nya böckerna, dels presenterar ett förslag på hur läsarnas krav borde bemötas. Westerlund framstår som ytterst läsarvänlig Han visar stor förståelse för deras missnöje och verkar dela en hel del av deras uppfattningar. Westerlund, 1849; bf/4, b. 117–118.

³⁰² Sandewall, 1950, s. 158.

³⁰³ bf/1, b. 343.

³⁰⁴ bf/1, b. 393.

³⁰⁵ bf/1, b. 450.

³⁰⁶ Lars Samuelsson, *Väckelsens vägar. Pingströrelsens framväxt i Lycksele och Arvidsjaur socknar fram till ca. 1940*, = The paths of the revival : the growth of the Pentecostal movement in the Lycksele and Arvidsjaur parishes up to about 1940, Stockholm: Norman, 1983, s. 93.

Stridigheterna mellan kyrka och läsare, pågick alltså längre i det svenskspråkiga Norrbotten och i Skellefteå, många gånger långt efter undersökningsperiodens slut, än i Arvidsjaur och Sorsele församlingar. I de sistnämnda lappmarksförsamlingarna syns det tydligt att många präster varit angelägna om att lyssna på läsarna och deras åsikter, och försöka gå dem till mötes. I visitationshandlingarna för Sorsele och Arvidsjaur återges läsarnas trosuppfattning mer detaljerat och utförligt än i kustförsamlingarnas handlingar. Detta betyder inte att prästerna i kustlandets församlingar inte gjorde några eftergifter. Sandewall skriver att i slutet av 1850-talet höll kyrkoherde Jacob Dahlberg i Råneå ibland skriftermålet ”mera enligt med gamla handboken”.³⁰⁷ Sandewall håller det inte för otroligt att även separatisterna i Skellefteå kunde få nattvarden enligt gamla ritualet.³⁰⁸ Vid samma tid ska den ny tillträdde vikarierande komminister Oscar Burman i Luleå stadsförsamling dels ha varit noga med vilka psalmer han valde ur 1819 års psalmbok, men dels även ha låtit bli att använda den villkorliga avlösningen i den nya handboken och på begäran ha firat enskild nattvardsgudstjänst enligt gamla handbokens ordning med dem som så önskade.³⁰⁹ Inget av detta är dock synligt i visitationshandlingarna. Prästerna i lappmarken har alltså med större frimodighet öppet berättat i visitationshandlingarna om de eftergifter de gjort mot läsarna. Orsakerna till detta kan vara flera:

Lappmarksförsamlingarna var inte bara underställda biskop och domkapitel utan även Direktionen över lappmarkens ecklesiastikverk. Detta ledde till att domkapitlet fick ganska små befogenheter i lappmarken.³¹⁰ Lappmarkens präster kan därför ha upplevt sig ha ett större handlingsutrymme (makt) än kollegorna i kustlandet. De värdsliga myndigheterna hade dessutom visat större tolerans mot nyläsarna än de kyrkliga företrädarna. Maktens transitivitet syns tydligare i lappmarken. Maktstrukturen var mer komplex, något som brukar bidra till större påverkansmöjligheter. Det faktum att man även befann sig i periferin, med långa avstånd till domkapitel och biskop och knappt några vägar att tala om, kan också ha bidragit till att man vågade och behövde fatta självständiga beslut. Petrus Laestadius beskriver i *Journal af Petrus Laestadius, för första året af hans tjenstgöring såsom missionarie i Lappmarken* hur allsidig en präst i Lappmarken behövde vara där ”liksom en ny skapelse dagligen framträder, och nya förhållanden visa sig, på hvilka naturligtvis inga författningar varit beräknade”. Lappmarksprästen behövde vara som en Mose för sitt folk, såväl präst som profet, läkare som

³⁰⁷ Sandewall, 1954, s. 22.

³⁰⁸ Sandewall, 1954, s. 32.

³⁰⁹ Sandewall, 1954, s. 27.

³¹⁰ Anderzén, 2000, s. 234–235.

lagstiftare samt konung.³¹¹ Det skedde dessutom inga biskopsvisitationer i Arvidsjaur mellan 1755 och 1877. Sorsele församling besöktes första gången av en biskop år 1884. Visitationerna sköttes istället av lappmarksvisitatorerna.³¹²

Lappmarksvisitatorn utsågs av domkapitlet och skulle vara en präst som talade samiska och finska och som kände till de lokala förhållandena.³¹³ Urvalet var alltså begränsat till de präster som fanns i området. Dessa var i flera fall släkt med varandra, vilket framgår i exemplen från Sorsele och Arvidsjaur. Det lokala prästerskapet hade nog en större respekt för sin biskop än för en visitator som var ens bror, kusin eller brorsson. Lappmarksvisitatorn, som själv delade samma villkor som de han visiterade, torde ha identifierade sig mer med kollegan han skulle visitera än med domkapitlet. Fallet med Lars Levi Laestadius och läsarna i Sorsele visar också på släktbanden mellan församlingsbor och prästerskap.

4.5. Fråga om psalmbokens förbättrande.

I tre församlingar ställdes det under visitationer i början av 1850-talet frågor om de nya böckernas förbättrande; i Sorsele, i Råneå och Skellefteå. Endast i Råneå specificeras det att man önskar en förbättring av just psalmboken. I Råneå 1852 framförde både prästerskapet och församlingen en önskan om att nya psalmboken, katekesen och handboken ”snart måtte blifva nödortfeliggen öfversedda och förbättrade”³¹⁴ Tio år senare, under kontraktsprost O Wiklunds visitation framställdes ett liknande önskemål:

På den framställda frågan om någon hade något vidare att andraga, uttrycktes af några den önskan, att de läro och andaktsböcker som till allmänt bruk antagas, måtte blifva mer eniga med den Heliga Skrift och symboliska böckerna, än de nu begagnade;³¹⁵

Under båda visitationerna var Jacob Dahlberg Kyrkoherde i Råneå församling. Han verkade i församlingen under nästan fyrtio år, mellan 1847 – 1884.³¹⁶ Dahlberg, som hade kopplingar till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, bidrog 1848 på eget initiativ till arbetet med den

³¹¹ Laestadius, 1836, s. 24–25. Petrus Laestadius var Lars Levi Laestadius yngre bror.

³¹² Härnösands domkapitel, Församlingsreg Visitationshandl FIIIa-FIIIbf, SE/SVAR/HLA-121220006/ R/S02370.

³¹³ Anderzén, 2000, s. 243.

³¹⁴ be/5, b. 406.

³¹⁵ Ibid., b. 413.

³¹⁶ Bygdén, Leonard. Hernösands stifts herdaminne [Elektronisk resurs] bidrag till kändedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 3. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1925, 199–200. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-649>, (hämtad den 4 november 2020).

Thomander-Wieselgrenska psalmboken, både med egna förslag om ändringar i 1819 års psalmbok och med att vidarebefordra läsarledarens Riströms skrift till Peter Wieselgren.³¹⁷

Nils Nordlander var fortfarande kyrkoherde i Skellefteå 1853 när församlingen visiterades av biskop Israel Bergman. Under visitationen frågades det efter förändringar av de nya böckerna. Som svar ”upplästes det nådiga bref, som Kongl. Majt. I berört ämne till Consistorium aflåtit.”³¹⁸ Det framgår inte vem som ställer frågan, inte heller om svaret var tillfredsställande. Även Nordlander bidrog till arbetet med den Thomander-Wieselgrenska psalmboken och hade enligt Arvastson en god relation med den läsarvänlige kollegan Dahlberg i Råneå.³¹⁹

I Sorsele ställdes inga frågor om förbättrandet av nya psalmboken, vilket kan bero på att den som ville fortfarande kunde använda den gamla psalmboken. Däremot framfördes en önskan om att få använda gamla handboken och katekesen under visitationen 1851.³²⁰ Senare under visitationen, när visitatorn meddelade att Kungl. Maj:t tillsatt en kommitté som fått i uppgift att arbeta fram en ny handbok, så lät läsarledaren Johan Ersson From sig nöjas med det beskedet och tog tillbaka sin begäran. Två år senare framförde läsaren Per Königsson en önskan om att domkapitlet ska ge församlingen tillstånd att använda sig av gamla handboken då arbetet med den nya gick så långsamt.³²¹ Per Königssons önskan till domkapitlet i Härnösand, om förändringar i handbokens dop- och konfirmationsritual, nedtecknades i protokollet från visitationen 1866.³²²

Den enda explicita frågan om psalmbokens förbättrande ställdes alltså 1852 och sista frågan om nya böckernas förbättrande ställdes 1866. Prästerskapets fråga i Råneå 1852 om de nya böckernas förbättrande är det enda exemplet på prästerlig kritik mot den nya handboken i visitationshandlingarna! Vill man finna fler tecken på att även präster var kritiska mot den nya psalmboken får man istället söka sig till Gustaf Westerlunds skrift eller till prästmöteshandlingarna. I de sistnämnda kan man finna tecken på att även delar av prästerskapet hyste ett visst motstånd mot psalmboken:

Prästmötet i Piteå 1842. I samband med att man undersöker om nya psalmboken antagits i alla församlingar lägger biskop Franzén till en kommentar till protokollet. Han har hört flera präster, ofta unga sådana, läsa andra psalmverser än de som finns i den antagna psalmboken. Biskopen

³¹⁷ Arvastson, 1949, s. 62, 67–68; Sandewall, 1954, s.22.

³¹⁸ be/5, b. 33.

³¹⁹ Arvastson, 1949, s. 65.

³²⁰ bf/12, b. 170.

³²¹ bf/12, b. 179.

³²² bf/14, b. 194

påminner dem om att de enligt kyrkoordningen är skyldiga att följa ” de i Handboken och Psalmboken gifna formulären”.³²³

Prästmötet i Härnösand 1856. Biskop Israel Bergman erkänner i sitt föredrag att de nya böckerna inte är författade ”med den varsamhet, att icke uttryck der finnas, som kunna leda till missförstånd”.³²⁴ För honom verkar inte innehållet i dem problematiskt, utan hur det formulerats. Särskilt problematisk ansåg han att katekesen var. Till samma prästmöte hade kyrkoherde Dahlberg i Råneå lämnat in fyra motioner. En av dem lydde: ”Om gamla psalmbokens återtagande till offentligt bruk, enligt önskan af separatistiska och andra om renlärigheten (särdeles i norra orterna) ifrande Ordets vänner.” Dahlberg menade att man skulle försöka undvika tvång utan istället visa hänsyn till människors samveten. Han önskade att församlingarna skulle vara fria att välja mellan psalmböckerna. Biskopen såg sig föranlåten att påpeka att prästmötet inte hade befogenhet att besluta i frågan, men också att det var ologiskt att göra en stark åtskillnad mellan de två psalmböckerna då den nya innehöll många psalmer från den gamla. Han menade också att frihet inte saknades då man kunde välja psalmer som inte var stötande för ”ömtåliga samveten”.³²⁵ Även under detta prästmöte varnades (i första hand yngre) präster för att klandra, fördöma eller stryka stycken, meningar eller ord i Katekesen och psalmboken när de höll husförhör eller undervisade nattvardsungdomen.³²⁶ Den eventuella inre kritiken mot 1819 års psalmbok skulle inte visas utåt.

4.6. Användandet av gamla psalmboken vid sammankomster.

Sorsele församling: Johannes Arbman skriver i sexårsberättelsen för åren 1883 till 1888, att gammallutheranerna ” i senare tider hålla uppbyggelsesammankomster gemensamt med andra ordets vänner, om de än äfven dit medföra och sjunga ur sin kära gamla psalmbok.”³²⁷ Huruvida det bara var gammallutheranerna som använde gamla psalmboken vid dessa sammankomster eller om alla gjorde det är inte lätt att utläsa.

I handlingarna för Bjurholms församling finns en anteckning om att den gamla psalmboken användes vid sammankomster. I handlingarna för Bjurholms församling nämns däremot inget

³²³ *Handlingar vid prestmötet i Piteå stad den 9, 10 och 11 augusti år 1842* [Elektronisk resurs], 1845, s. 15.

³²⁴ *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 17, 18 och 19 juni 1856*, 1857, s. 32.

³²⁵ *Ibid.*, s. 87–88. Dahlberg ansåg att Lindbloms katekes visserligen innehöll felaktigheter, men att de gick att navigera runt. *Ibid.*, s. 96.

³²⁶ *Ibid.*, s. 89.

³²⁷ bf/1, 434–435.

vare sig om något radikalt läseri eller om kritik av de nya böckerna. Kyrkoherde Löfgren berättar om lekmannasammankomsterna i ämbetsberättelsen från 1880:

Allmänt verka inom församlingen såsom lekmän tvenne väl kände män, som under långa tider varit "ordförande" i de sammankomster, hvilka här kännas under namn af "Samlingar". Jag har aldrig varit i tillfälle att höra deras föredrag, emedan dessa samlingar mestadels hållas om helgerna, då jag icke har tid att bevista dem. Men jag tror mig dock kunna med sanningen enligt berätta, att de läsa Luthers predikningar och göra dervid tillämpningar och utveckla hvad som synes dem vara af större vigt att väl besinna. Gamla Psalmboken och Sions sånger äro vid sådana sammankomster de begagnade sångböckerna. Även de sjuugna sångerna genomgås och förkaras af ordföraren. Under två dagar och derutöfver räcker en sådan samling för hvarje gång, och 6 á 8 timmar dagligen används så till bön och sång och betraktelse.³²⁸

Löfgren var inte helt säker på hur han skulle ställa sig till dessa sammankomster som nästan alla församlingsbor verkade delta i eftersom han inte tycker sig se någon positiv påverkan på människors leverne. Han påpekade att deltagarna höll Luther för alldeles ofelbar. Här framgår det att psalmerna inte bara sjöngs utan även användes i förkunnelsen.

Andra källor visar att användandet av gamla psalmboken vid sammankomster förekom i fler församlingar. Sven Hansson skriver i sin undersökning om byabönerna i gamla Ume socken, att man i allmänhet, med vissa undantag, använde sig av den gamla psalmboken vid dessa sammankomster. Han menar att orsaken till detta kan vara att byabönen fann sin form på 1700-talet och att man då sjöng in sig i gamla psalmboken, och då man bevistade byabönerna mer ofta än högmässan i kyrkan så förblev den gamla psalmboken mer välbekant. Användandet av gamla psalmboken vid sammankomsterna var alltså mer omfattande än vad visitationshandlingarna ger sken av, och större än användandet av den nya trots att den senare införts i kyrkan.³²⁹ Även i Skellefteå verkar den gamla psalmboken ha använts vid sammankomster och enskilda andakter. Carl Edquists tydligt partiska skrift från 1917 berättar att:

Den skräck som de inplanterade på 1820- och 1830-talet var så djupgående, att särskilt den vallinska psalmboken, som dock måste sjungas i kyrkan, ansågs som en farlig bok ända fram till 1870- och 1880-talet bland stora skaror av Skelleftebygdens befolkning, även om denna i övrigt inte alls var kyrkofientlig. I kyrkan kunde man gärna sjunga den nya psalmboken, ty till prästerna hystes det förtroendet, att de inte valde psalmer, som voro genomträngda av gärningslära. Men vid husandakten, bön och samlingar höll man sig allmänt fortfarande till den gamla psalmboken ända fram emot slutet av 1800-talet."³³⁰

³²⁸ be/2, b. 60.

³²⁹ Hansson, 1996, s. 32.

³³⁰ Edquist, 1917, s. 83–84.

4.7. Ett fortsatt enskilt användande.

Det finns många anteckningar i visitationshandlingarna om att psalmboken var en viktig andaktsbok för församlingsborna, men i de flesta fallen specificeras det inte vilken av psalmböckerna man använde. Endast i tre församlingar antecknas att det är den gamla psalmboken brukades vid enskilda andakter:

I Vännäs församling i södra Västerbotten verkade det radikala läseriet inte ha vunnit några insteg. Visserligen namnges två personer som avhåller sig från kyrkans nattvard under 1850-talet men det anges inte varför.³³¹ Enskilda andaktssammankomster och lekmannaverksamhet nämns i handlingarna från 1876 och framåt. Det förekommer inga klagomål på de nya böckerna men kyrkoherde Johan Gustaf Thelberg skriver i minnesskriften från 1869 att gamla psalmboken är en av de uppbyggelseskrifter som används mest i församlingen.³³² I ämbetsberättelserna för Bjurholms församling angavs att gamla psalmboken var en av de vanligaste använda uppbyggelseböckerna 1890, 1895 och 1900.³³³

I Nederluleå församling berättas det vid två tillfällen att den gamla psalmboken eller Sions sånger används vid de enskilda andakterna, i Anders Aron Steckséns ämbetsberättelse från 1867 och kyrkoherde Jakob Albert Englunds memorial från 1872.³³⁴

Endast en anteckning från primärkällan nämner att den nya psalmboken användes som andaktslitteratur. Den återfinns i Fredrika församlings visitationshandlingar.³³⁵

Går man istället till prästmöteshandlingarna så finner man i biskop Martin Johanssons ämbetsberättelse från 1890 en notering om att gamla psalmboken, liksom Luthers skrifter och *Sions sånger*, fortfarande användes i stor utsträckning vid den enskilda uppbyggelsen i det dåtida Västerbotten.³³⁶ Uppgiften upprepas i prästmöteshandlingarna från 1897.³³⁷ Den gamla psalmboken fortsatte alltså att vara en viktig andaktsbok mer än 80 år efter det att den i kyrkan ersatts av Wallins psalmbok.

³³¹ Den söndring som nämns 1891 verkar ha frikyrklig prägel. be/6, b. 327, 330, 372.

³³² be/6, b. 344.

³³³ be/2, b. 69, 81, 93.

³³⁴ be/4, b. 83, 62.

³³⁵ bf/5, b. 574.

³³⁶ Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 1, 2 och 3 juli 1890* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1891, s. 66. Tillgängligt via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-822>, (hämtad den 4 november 2020).

³³⁷ Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 30 juni samt 1 och 2 juli 1897* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1898, s. 35. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-823>, (hämtad den 4 november 2020).

4.8. Sammanfattning

Trots primärkällans stora omfång finner man inte så mycket information om det fortsatta motståndet mot nya psalmboken efter det att Franzén fått den införd i många av övre Norrlands församlingar 1835. Detta kan bero på att införandet av psalmboken inte fick lika stora konsekvenser för individen som införandet av ny handbok och katekes. Kritiken mot de senare böckerna förekommer i större omfattning i visitationshandlingarna.

De tecken på motstånd som ändå återfinns i visitationshandlingarna varierar dock kraftigt i tydlighet och intensitet, allt mellan att bränna upp nya psalmboken till att använda sig av den gamla vid sin personliga andakt. Motståndet visas både i handling, i uttryckta åsikter, i icke-deltagande och icke-användande. Motståndarna var inte helt maktlösa, utan blir själva en maktfaktor som kyrka och prästerskap behöver förhålla sig till.

Ser man till de olika kategorierna av motstånd över tid, så ser man att det enda dokumenterade uppbrännandet av psalmböcker skedde före 1837, att läsarnas egenframförda kritik under visitationerna tystnar efter 1859 och frågor om de nya böckernas förbättrande tystnar efter 1866. Prästernas anteckningar om separatismen återfinns däremot i handlingarna för alla kända radikalläsarförsamlingarna i kustlandet,³³⁸ i många fall ända fram till undersökningsperiodens slut. I de flesta av dem kopplar prästerna ihop separatismen med motståndet mot de nya böckerna.

Från södra Västerbotten, där läseriet var av moderat karaktär, märks ett lågmält men långvarigt motstånd mot nya psalmboken endast i några få anteckningar om den gamla psalmbokens fortsatta enskilda användande (sista anteckningen år 1900) och i en anteckning om att den användes vid lekmannasammankomsterna (1880). Uppgifterna harmonierar dock med uppgifter från andra källor och tidigare forskning, bland annat Sven Hanssons uppgifter om byabönerna och prästmöteshandlingarna från 1890, 1897 och 1904.³³⁹ I kategori sex ser man att motståndet dröjde kvar långt in i undersökningsperioden. I kategorierna tre, fyra och sju finns exempel på motstånd till 1900-talets första år, till undersökningsperiodens slut. I de flesta församlingarna i Västerbottens kustland uttrycks dock inte något motstånd alls mot nya

³³⁸ Skellefteå församling, Piteå Landsförsamling, Piteå Stadsförsamling, Älvsbyns församling, Råneå församling, Nederluleå församling, Luleå stadsförsamling, Överluleå församling, Nederkalix församling och Överkalix församling. Uppgifterna från Norsjö-Jörn är svåra att tolka.

³³⁹ *Handlingar rörande prästmötet i Hernösand den 28,29 och 30 juni 1904*, 1905, s. 18.

psalmboken. Det behöver inte betyda att det inte fanns där. Protokollen tar upp de extrema händelserna och situationerna, ett lågmält vardagsmotstånd av en mindre grupp i det enskilda andaktslivet torde inte synas där. Att det funnits motstånd mot den nya psalmboken och de andra böckerna även i församlingarna i södra Västerbotten vittnar handlingarna från prästmötet i Piteå 1858 om:

Umeå. De fordna schismatiska rörelsen, som äfven här väckte oro och bekymmer, hafva saktat sig. Deras ledare tycks hafva tröttnat. Det parti, som under det obestämda namnet *läsare* för ett tiotal af år sedan höjde fanatiska rop emot kyrka, lärare, läroböcker och kyrklig ordning, har i denna församling kommit till sans, och de af församlingens medlemmar, som nu bära namnet *läsare*, eller, som de sjelfve kalla sig, *rättsinnige*, förhålla sig stilla och fromt.³⁴⁰

Det fanns alltså ett tydligt uttryckt motstånd mot de nya böckerna i Umeåtrakten någon gång under första halvan av 1800-talet. Det sägs att det vid tidpunkten för prästmötet inte finns några separatister i det första kontraktet i Västerbotten (södra Västerbotten), men om Sävars församling berättas det att det finns de som är missbelåtna med de så kallade nya böckerna och att Sions Sånger och den gamla psalmboken används vid konventiklarna.³⁴¹ Detta missnöje syns aldrig i visitationshandlingarna för Umeå eller Sävar!

Lappmarkens två kända radikalläsarförsamlingar Sorsele och Arvidsjaur skiljer sig tydligt åt i fråga om uttryckt motstånd mot psalmboken. I Sorsele uttrycks motståndet på flera olika sätt medan det är helt tyst om psalmboken i Arvidsjaur församling. Tystnaden i fråga om psalmböckerna i handlingarna från Arvidsjaur är den mest intressanta i materialet, vilket diskuteras vidare under kapitel 6.

Det verkar inte finnas någon koppling mellan laestadianismen och motståndet mot den nya psalmboken. Det kan förklaras på flera sätt: Laestadianismen fanns till största del i församlingar med annat majoritetsspråk än svenska. Rörelsen uppstod ett par decennier efter det att psalmboken kommit och den var en väckelse som präglades av lyssnandet och inte av läsandet av böcker.

Motståndet mot psalmboken varade alltså på många håll ända till undersökningsperiodens slut. Men varför ville man inte använda den nya psalmboken? Vilka typer av argument mot den finner man i visitationshandlingarna?

³⁴⁰ Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Piteå den 17, 18 och 19 augusti år 1858 [Elektronisk resurs]*, Hernösand, 1859. Tillgänglig via

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-716>. Hämtad den 29 november 2020.

³⁴¹ Ibid., 25.

5. Vilka skäl angav motståndarna till varför de inte ville bruka 1819 års psalmbok?

I denna frågeställning redovisas de argument mot den nya psalmboken som framkommit i genomläsningen av visitationshandlingarna. Det är motståndarnas egna argument som är av intresse, inte prästernas tolkningar av vad motståndarna ansåg. Därför redovisas och analyseras enbart excerpter från visitationer där åsikter framförs av församlingsbor antingen muntligt av deltagare i visitationsstämman eller genom skriftliga inlagor av närvarande eller frånvarande personer. Prästernas anteckningar om att separatisternas inte accepterade de nya kyrkliga böckerna har redan redovisats under 4.3.

Hilmer Wentz presenterar i sin artikel ”Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige” motståndet mot den nya psalmboken genom exempel från olika församlingar i Skara, Wäxjö, Kalmar, Göteborgs och Lunds stift. Exempelen på motstånd är kategoriserade utifrån fyra olika skäl till det: läromässiga, pedagogiska, musikaliska och ekonomiska skäl. Samma kategorier har använts för att presentera materialet från visitationshandlingarna.

I handlingar från 8 av de 40 församlingarna antecknas vid 13 tillfällen församlingsbornas argument mot att införa den nya psalmboken på svenska.³⁴² De återfinns i protokollen från Burträsk, Sorsele, Skellefteå, Piteå landsförsamling (som visiterades tillsammans med Piteå stadsförsamling och Älvsbyn), Råneå, Nederluleå, Överluleå och Nederkalix. Med undantag för Burträsk fanns en tydlig förekomst av radikala läsare i dessa församlingar. Anteckningarna härrör från tiden mellan januari 1821, två år efter att den nya psalmboken blivit stadfäst, och 1867. De flesta anteckningarna kommer dock från 1830-talet.

5.1. Läromässiga skäl

I åtta av fallen när visitationshandlingarna anger orsaken till ett uttryckt motstånd mot den nya psalmboken, angavs läromässiga eller dogmatiska skäl, i Sorsele, Piteåbygden, Råneå, Nederluleå församling och i Skellefteå församling:

Under den med Lycksele och Stensele församlingar gemensamma visitationen i Lycksele 1821 trädde sorseleläsarna fram för första gången i kyrkans handlingar. Några läsare hade tidigare

³⁴² Eller från 10 av 40 församlingar, om man räknar med Piteå stadsförsamling och Älvsbyn.

kritiserat en av pastorsadjunkt Conrad Grönlunds predikningar och denne ville ha upprättelse. När fallet undersöktes under visitationen förhöordes Johan Ersson From och drängen Johan Mårtensson. Då yttrade den senare att ”den nya Psalm-boken ej var något Guds ord.”³⁴³ Sjutton år senare, 1838, när Conrad Grönlund var kyrkoherde i Sorsele församling hölls en specialvisitation i Sorsele med anledning av religionssvärmeriet i församlingen. I protokollet antecknades att läsarna fördömde psalmboken och de andra nya böckerna. Dogmatiska argument mot katekesen och handboken specificerades men inte några mot nya psalmboken.³⁴⁴ Till protokollet lades läsarnas egen skrivelse där de hade förklarat sina åsikter. Där angavs argument mot stycken i handbok och katekes som man inte ansåg stämde överens med Bibeln och de symboliska böckerna. Med argumentet att lite surdeg syrar hela degen motiverade man varför man inte bara kunde bortse från felaktigheterna i böckerna. Till sist listade de vilka böcker som de med gott samvete kunde använda, och avslutade skrivelsen att nya psalmboken var en av de böcker man inte med gott samvete kunde använda, (se 3.1.4.2.).³⁴⁵

När biskop Franzén 1835 samtidigt visiterade Piteå landsförsamling, Piteå stadsförsamling och församlingen i Älvsbyn, och försökte införa nya psalmboken var motståndarnas främsta argument mot detta att de ville behålla den gamla psalmboken, eftersom de fann att de blev bäst uppbyggda av den.³⁴⁶ Knappt två månader senare, när Franzén visiterade Skellefteå församling, framfördes även där läromässiga argument mot införandet i de två skrivelser som läsare lämnade in. Östanbäcks byamän meddelade att man under gudstjänster och andaktsstunder ville använda sina förfäders lärdom och undervisning i de gamla psalmerna. Ytterligare några församlingsbor från några byar i församlingens norra del skrev att de inte ville kunde ge sitt godkännande till antagandet av någon ny bok, eftersom Kungl. Maj:t gett frihet åt varje undersåte att inte vara tvungen. Ett annat argument som framfördes var att man inte haft någon ”hjärtelig hugnad” av den nya handboken.³⁴⁷ Missnöjet med handboken hade alltså gjort läsarna misstänksamma mot andra nya böcker. Kritiken uttrycktes dock mycket mildare än den tidvis gjorde. Man skrev inte att man ansåg att den nya handboken innehöll ny lärdom eller att man fördömde den, men det går att läsa mellan raderna. I Råneå framfördes frågor om de nya böckernas förbättring både 1852 och 1862. Man ville att böckerna skulle harmoniera bättre med Bibeln och de symboliska böckerna.³⁴⁸ I Nederluleå församling var läsarna inte lika försiktiga

³⁴³ bf/11, b. 418–421.

³⁴⁴ bf/11, b. 446 – 450.

³⁴⁵ bf/11, b. 454–455.

³⁴⁶ be/5, b. 302.

³⁴⁷ be/5, b. 25.

³⁴⁸ be/5, b. 413.

i sina uttalanden som läsarna i Skellefteå varit 1835. Både 1849 och 1853 uttryckte separatisterna att psalmboken och de andra nya böckerna var irrlärliga eller kätterska.³⁴⁹

De på läromässiga grunder uttalade protesterna mot den nya psalmboken varierade alltså mycket i intensitet, alltifrån mer diplomatiska formuleringar som att man blev bättre uppbyggda av den gamla, till den hårda domen att nya psalmboken var kättersk eller inte innehöll Guds ord. Intensiteten i protesterna avslöjar inte hur fortsättningen i psalmboksfrågan utvecklades. De läromässiga protesterna är de vanligaste förekommande. Protesterna framförs i kända radikalläsarförsamlingar, men inte i alla dessa. De läromässiga skälen framförs mycket kortfattat, läsarna förklarar vad man anser men inte varför. Man kan fråga sig om det beror på att protokollföraren inte tagit med allt som sades, eller om de som protesterade inte framförde mer djupgående argument. Det faktum att de fåtaliga inlägg som läsarna i Skellefteå och Sorsele själva skrivit inte innehåller några längre argumentationer stöder den senare tanken. Vill man söka kunskap om vilka psalmer som läsarna ansåg vara kätterska eller vad man ansåg det irrlärliga i psalmboken bestod av får man läsa Nils Ericsons och Gustaf Westerlunds skrifter från 1840-talet.

5.2 Ekonomiska skäl.

Vid två tillfällen anges ekonomiska skäl till att man inte vill införa nya psalmboken, båda gångerna i samband med Franzéns visitationsresa 1835. I Överluleå framfördes farhågan för kostnaden av den nya psalmboken som enda argumentet mot införandet av den.³⁵⁰ I Piteå användes det ekonomiska argumentet som ett komplement till ett läromässigt argument emot införandet. Eftersom man menade sig bli bättre uppbyggd av den gamla psalmboken ville man inte lägga pengar på att införskaffa den nya.³⁵¹ Denna typ av argument mot införskaffandet av nya psalmboken skulle kanske ha kommit på tal i till exempel Skellefteå och Nederkalix om inte biskop Franzén (i Nederkalix) eller Nils Nordlander (i Skellefteå) hade förekommit församlingsborna genom att argumentera mot dessa motargument innan de ens uttalats. Daniel Lindmark konstaterar dock i sin studie om nya katekesens införande i Skellefteå att fattigdom inte var något hinder för att erhålla den nya katekesen. Den nya användes i högre grad av de

³⁴⁹ be/4, b. 23, 43.

³⁵⁰ be/7, b. 5–6.

³⁵¹ be/5, b. 301–302.

fattigaste än av de självägande bönderna. Enligt Ericson och Harnesk hörde den senare gruppen i högre grad till läsarna än de allra fattigaste.³⁵²

5.3. Pedagogiska skäl.

Även pedagogiska skäl anges vid två tillfällen, båda under Franzéns visitationer 1835. När han försökte övertala församlingsborna i Nederkalix att anta den nya psalmboken framförde några av dem sin önskan om att få behålla den Psalmbok som de var vana vid sedan barndomen. Inga andra argument lades fram.³⁵³ Här hade Franzén dock förekommit församlingen genom att hävda att det inte fanns läromässiga eller ekonomiska skäl till att inte anta den. Samma önskan framställdes i Burträsk ett par veckor senare. Man ville behålla den psalmbok man var vana vid, åtminstone till dess att man hade byggt färdigt den nya orgeln. Även här anfördes inga andra argument.”³⁵⁴ Enligt protokollen accepterade församlingarna förändringen utan någon ytterligare diskussion. I Nederkalix förekom det radikalt läseri men inte i Burträsk om man ska tro visitationshandlingarna.

5.4. Musikaliska skäl.

Det finns endast en anteckning om att man väntat med att införa den nya psalmboken av musikaliska skäl. Fyra år efter det att Överluleå församling beslutat att anta den nya psalmboken jämte den gamla, hade beslutet inte verkställts. Vid visitationen 1839 förklarade församlingen att detta berodde på att man hade varit rädd att det skulle bli missljud i sången om båda användes samtidigt. Man beslutade åter igen att börja använda båda psalmböckerna under gudstjänsterna.³⁵⁵

Man var alltså inte misstänksam mot den musikaliska kvaliteten på psalmerna i den nya psalmboken, utan mot att använda två olika böcker samtidigt. I Lycksele församling uttryckte istället kyrkoherde Nils Johan Sundelin år 1836 sin belåtenhet med hur psalmsången förbättrats sedan den nya psalmboken införts och Dillners psalmodikon börjat användas.³⁵⁶ Även Gustaf

³⁵² Lindmark, 2004, s. 200, 212.

³⁵³ be/3, b. 497.

³⁵⁴ be/2, b. 115.

³⁵⁵ be/7, b. 15-16.

³⁵⁶ bf/14, b. 58.

Westerlund medger i sin skrift att den nya psalmboken fungerade bättre musikaliskt än den gamla.³⁵⁷

5.5. Sammanfattning

Med undantag för Burträsk församling, återfinns motiverade förklaringar till att man inte ville införa den nya psalmboken endast i handlingar från församlingar med känt radikalt läseri. Majoriteten av dessa motiverade förklaringar uttrycker läromässiga skäl. Dessa är dock alltid kortfattat uttryckta (eller upptecknat) och går inte in på *varför* man anser psalmboken är kättersk, irrlärog eller sämre teologiskt än 1695 års psalmbok, bara *att* man anser det. Detta skiljer sig från kritiken mot psalmboken som uttrycks i Nils Petter Ericssons och Gustaf Westerlunds skrifter där kritiken motiveras och exemplifieras. Dessa sistnämnda skrifter skrevs först på 1840-talet, efter det att psalmboken införts i många församlingar. (Gerhardssons skrift från början av 1820-talet innehåller däremot inte någon kritik mot den nya psalmboken.)

Liksom i södra Sverige förklaras ibland motståndet med andra skäl: I handlingarna finns ett exempel av musikaliskt skäl, två av pedagogiska skäl och två av ekonomiska skäl. Dessa andra skäl angavs alla under 1830-talet. Motstånd som uttrycktes efter 1839 motiverades bara med läromässiga skäl. Eftersom Wentz bara ger exempel på de olika skälen till motstånd och inte anger hur ofta de förekommer går det inte att göra några systematiska jämförelser mellan kategoriernas omfång med deras motsvarigheter i södra Sverige. Det är dock värt att notera att det i Wentz material finns många fler exempel på att man inte vill anta den nya psalmboken på grund av ekonomiska skäl.³⁵⁸

Motståndet mot 1819 års psalmbok på svenska uttrycktes alltså oftast som ett läromässigt motstånd. Övre Norrland är och var dock flerspråkigt. 1849 utkom en samisk psalmbok som till stor del byggde på den wallinska psalmboken. Även bland samerna fanns läsare. Hur togs den samiska översättningen av den nya psalmboken emot?

³⁵⁷ Westerlund, 1849, s. 23.

³⁵⁸ Wentz, 1959, s. 182–186.

6. Hur togs den samiska psalmboken från 1849, som till del byggde på Wallins psalmbok, emot?

Kritiken mot den samiska psalmboken behandlas som en egen fråga eftersom den samiska psalmboken kom ut i ett senare skede, trettio år efter Wallins psalmbok, och eftersom den inte var en ren översättning av den. Genom Petrus Laestadius journal framgår det dock att den svenska och samiska psalmboken användes simultant i Arvidsjaur församlings gudstjänster i slutet av 1820-talet, vilket torde ha varit fallet i fler tvåspråkiga församlingar.

Den Lapska psalmboken innehåller endast något öfver 100 psalmer, från Svenska psalmboken öfversatta, hvilka gå efter samma melodi, som de motsvarande Svenska. Man måste söka att välja sådana psalmer, som äfven finnas i Lapska psalmboken. Numrorna uppsätts för den Svenska psalmen ofvantill och för den Lapska nedantill, eller ock på särskilda taflor. Både Lappar och Svenskar sjunga gemensamt, och ingen disharmoni märkes, emedan orden icke höras för sången.³⁵⁹

I detta kapitel redovisas den kritik som återfinns i visitationshandlingarna: när och var den uttrycks, och av vem, liksom vilka argument som framfördes.

Det finns inga uppgifter om införandet av den nya samiska psalmboken i visitationshandlingarna. Samerna verkar inte ha fått frågan om den nya eller gamla psalmboken skulle användas, kanske för att det rådde sådan brist på psalmböcker att man fick ta det som fanns till hands. Den första psalmboken på samiska utkom 1744. Den innehöll bland annat översättningar från evangelieboken, några böner samt 100 psalmer från 1695 års psalmbok. Elva av psalmerna hade två översättningar. En andra, språkligt reviderad psalmbok utgavs redan 1786. Några av psalmerna byttes ut, några nyöversättningar lades till och den nya psalmboken kom därför att innehålla 133 psalmer. I visitationshandlingarna framgår det ofta att det rådde brist på böcker på samiska i flera av lappmarkens församlingar, såväl katekeser, ABC-böcker som psalmböcker. Flest anteckningar om brist på psalmböcker härrör från 1820-talet.³⁶⁰ År 1849, kom till sist en tredje psalmbok på samiska, redigerad av Edvard Rhén, som tidigare hade varit vice pastor i Arvidsjaur (se 4.4.2.) men som senare lämnat lappmarken. Den tredje psalmboken på samiska innehöll dubbelt så många psalmer som den tidigare, det vill säga 276 psalmer: 167 av dem hade hämtats från Wallins psalmbok och var delvis reviderade. Från den gamla psalmboken hade 97 psalmer hämtats som knappt reviderades och 12 psalmer som omarbetats. 16 av psalmerna fanns inte med i den Wallinska psalmboken. Enligt Tuuli Forsgren

³⁵⁹ Laestadius, 1836, s. 81–82.

³⁶⁰ Gällivare 1828, bf/6, b. 429; Arvidsjaur 1822 och 1830, bf/4, b. 101 och 180; Jokkmokk 1820, 1824 och 1834, bf/8, b. 194 och bf/1, b. 230 och 115.

var språket i den nya psalmboken detsamma som i 1786 års psalmbok förutom några mindre ortografiska ändringar. Liksom den tidigare samiska psalmboken innehöll den även annat material som till exempel evangelie- och episteltexter, böner och utdrag ur kyrkohandboken.³⁶¹

Redan 1850 antecknades den första kritiken mot den nya psalmboken. Gustaf Westerlund som då blivit kyrkoherde i Jokkmokk skriver i sin ämbetsberättelse att det är mycket svårt att hitta i den nya psalmboken. Han föreslår att man ska skapa tre register: ett för psalmernas begynnelseord, ett för begynnelseorden på svenska och ett register där man återfinner de nya psalmerna.³⁶² Två år senare, 1852, skriver Westerlund att han förväntar sig att den kommer att dröja ett par decennier innan man vant sig vid den nya psalmboken.³⁶³ Samma år noterar Lars Levi Laestadius att prästerskapet i Norra Lappmarken anmärkt på felaktigheter i nya psalmbokens översättning.³⁶⁴ Språkliga felaktigheter i psalmboken nämns även i visitationsprotokollen i Gällivare och Jokkmokk 1854,³⁶⁵ och i Lars Levi Laestadius berättelse om sin visitationsresa i norra lappmarken 1858. Laestadius antecknar att de samiska religionsböckerna inte förstås i Arjeplog, Jokkmokk och Gällivare.³⁶⁶

Samernas egna röster hörs endast i två visitationsprotokoll, det från Jokkmokk 1854 och det från visitationen i Gillesnuole i Sorsele församling 1855. I det sistnämnda sägs det kortfattat, att samerna uttryckt sitt delvisa missnöje med de nya böckerna, men det anges inte vad missnöjet bestod i. I protokollet från Jokkmokk nedtecknas endast samernas önskan om en ny upplaga av gamla psalmboken men det förklaras inte varför de önskar detta.³⁶⁷ I båda dessa församlingar fanns det nyläseri, men det framgår alltså inte om detta påverkat eller orsakat missnöjet.

Kritiken mot den nya samiska psalmboken framfördes med ett undantag under 1850-talet. Undantaget finner man i sexårsberättelsen 1883–1888 för norra delen av lappmarken där visitatorn skrivit att den samiska psalmboken behöver revideras i sinom tid.³⁶⁸

³⁶¹ Tuuli Forsgren, *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850* [Elektronisk resurs], andra upplagan, Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1988, s. 42, 48 och 56. Tillgänglig via Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-33296>; Jarlert (red.), 2001, s. 39.

³⁶² bf/8, b. 67; Leonard Bygdén, *Hernösands stifts herdaminne bidrag till kändedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 2.* [Elektronisk resurs] Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1923, s. 34–35. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-651>, (hämtad den 4 november 2020).

³⁶³ bf/8, b. 70.

³⁶⁴ bf/1, b. 373.

³⁶⁵ bf/8, b. 214; bf/1, b. 288.

³⁶⁶ bf/1, b. 297.

³⁶⁷ bf/8, b. 214.

³⁶⁸ bf/1, b. 457.

En ny upplaga av gamla psalmboken trycktes, men först 1876 genom Lars Levis Laestadius brorsson Johan Laestadius, som också verkade som lappmarksvisitator. Dessa exemplar verkar till största del ha sålts eller delats ut till samiska församlingsbor i Arvidsjaur församling, samt i någon mån till samer i Arjeplogs församling.³⁶⁹ Uppgiften om försäljandet av gamla samiska psalmboken skulle kunna bidra till tolkningen av tystnaden om det svenskspråkiga psalmboksanvändandet i Arvidsjaur församling. Tidigare i studien har det framkommit att det är helt tyst om nya psalmboken i visitationshandlingarna för Arvidsjaur församling. Det framfördes ingen kritik mot den av läsarna, men däremot välartikulerad kritik mot den nya katekesen och handboken. Det har också framkommit att den läsarvänliga Gustaf Westerlund, kyrkoherde i församlingen under åren 1831–1845, själv var kritisk mot delar av psalmerna i den nya psalmboken och att han gjorde eftergifter mot läsarna. I Petrus Laestadius *Journal* framgår det att det under gudstjänsterna 1827 sjöngs psalmer simultant på samiska och svenska och att man valde psalmer som fanns i båda språkens psalmböcker. Johan Laestadius angav i sin sexårsberättelse 1877–1882 om att den gamla samiska psalmboken hade försålts i 69 exemplar till församlingsbor i Arvidsjaur men inte något exemplar av den nya.³⁷⁰ Tillsammans kan dessa uppgifter tolkas som att den gamla svenska psalmboken fortfarande kan ha använts i Arvidsjaur församling under en lång tid efter 1832.

Det var alltså samer i Jokkmokk och Sorsele församlingar samt lappmarksprästerna från det norra distriktet som var kritiska mot den nya samiska psalmboken. Den kritik som prästerna framför verkar i första hand röra den språkliga översättningen av den och inte innehållet i psalmerna. Översättningen av psalmboken byggde på den boksamiska som hade störst likhet med dialekterna från södra lappmarken. Den blev alltså allt svårare att förstå ju längre norrut i lappmarken man kom. Språkfrågan i de flerspråkiga församlingarna behandlas i 3.2. Vad samerna själva var kritiska mot framgår alltså inte. Deras egna röster kommer knappt till tals i visitationshandlingarna.

³⁶⁹ bf/1, b. 411.

³⁷⁰ bf/1, b. 411.

7. Sammanfattning av resultat och diskussion

Syftet med studien var att med hjälp av visitationshandlingarna för Övre Norrland skapa en överblick över motståndet mot den wallinska psalmboken på svenska och den samiska psalmboken från 1849, som till stor del byggde på den wallinska. Hur utbredd var motståndet geografiskt och tidsmässigt? Hur tog det sig uttryck, och hur motiverades det?

7.1. Studiens resultat

Studien visar att visitationshandlingarna är en någorlunda god källa för att undersöka när den nya psalmboken infördes i övre Norrland. De ger däremot en lite mindre mängd information om motståndet mot psalmboken, mest tydligt är det explicit uttryckta motståndet. Primärkällan ger inte en heltäckande beskrivning av motståndets utbredning och uttryck, utan snarare en skiss av det. Uppgifterna från visitationshandlingarna har därför kompletterats med uppgifter från andra källor, i första hand från prästmöteshandlingarna från samma tid, liksom från andra samtida källor som Petrus Laestadius, Nils Ericsons och Gustaf Westerlunds skrifter samt från tidigare forskning. Jämförelserna har i vissa fall kunnat bekräfta uppgifterna från visitationshandlingarna men har också visat på att det existerar tystnader om motståndet.

7.1.1. Hur länge dröjde det innan församlingarna i övre Norrland införde 1819 års psalmbok?

Studien visar att det dröjde innan den nya psalmboken infördes i majoriteten av övre Norrlands svenskspråkiga församlingar. Wallin påstod att sju åttondelar av Sveriges församlingar antagit hans psalmbok år 1829, men så var inte fallet i undersökningsområdet. Mer än hälften av de församlingar där svenskan var största språket hade *inte* infört den nya psalmboken år 1829. I och med Franzéns visitationsresa 1835 började den nya psalmboken åtminstone användas parallellt med den gamla i tio församlingar i kustlandet. Det finns dock inte några uppgifter i visitationshandlingarna om psalmbokens införande för sex av de svensktalande församlingarna i undersökningsområdet (se bilaga 10:2).

Ett sent införande av nya psalmboken kan vara en indikation på ett icke-handlande motstånd i församlingarna, men måste inte alltid innebära det (som till exempel i Nysätra där införandet dröjt på grund av leveransproblem.)

7.1.2. Vilka olika tecken på motstånd mot den nya psalmboken finner man i visitationshandlingarna, och hur lång tid efter det att den börjat brukas i församlingarna?

Det är troligt att motståndet var mer utbrett än vad som framkommer i visitationshandlingarna, men studien kan visa att det åtminstone var utbrett på följande sätt:

Geografisk utbredning: I visitationshandlingarna uttrycks motstånd mot 1819 års psalmbok eller mot att införa den i följande församlingar: Överkalix, Nederkalix, Överluleå, Nederluleå, Luleå stadsförsamling, Råneå, Piteå landsförsamling, Piteå Stadsförsamling, Älvsbyn, Skellefteå, Burträsk, Vännäs, Bjurholm, Arvidsjaur och Sorsele, det vill säga främst i Norrbottens församlingar men även i några församlingar i Västerbotten och Lappland. Motståndet mot psalmboken uttrycktes alltså till största del i församlingar med känt radikalt läseri. Kopplingen mellan det radikala läseriet och motståndet mot de nya böckerna är tydlig. Det tydligaste uttryckta motståndet mot nya psalmboken återfinns i de svensktalande församlingarna i Norrbotten där det radikala läseriet hade sitt huvudsakliga säte. Tecken på motstånd i södra Västerbotten uttrycktes tystare, i ett fortsatt enskilt användande av gamla psalmboken vid sammankomster eller vid enskild andakt. Det är troligt att motståndet mot nya psalmboken förekom i fler församlingar än vad visitationshandlingarna visar. Till exempel visar prästmöteshandlingarna från 1858 att det även fanns motstånd mot den wallinska psalmboken i Sävar och Umeå, vilket inte syns i visitationshandlingarna.

Motståndet över tid: Kritik mot psalmboken antecknades redan 1821 under visitationen för Lycksele, Sorsele och Stensele församlingar. Motståndet var som mest tydligt i handlingarna från 1830-talet, först genom protester mot att införa den i gudstjänsten, sedan genom att människor kritiserar den efter att den införts. I Sorsele församling, där den inte infördes, lät en separatist bränna upp exemplar av den nya psalmboken 1837. Kritiken mot psalmboken uttrycktes fortfarande direkt av separatisterna på 1850-talet. Mellan 1852 och 1866 ställdes frågor om de nya böckernas revidering. Om man bortser från Sorsele församling och Piteå landsförsamling så verkar psalmboksmotståndarna ha kapitulerat i fråga om psalmboken och dess användande i kyrkans gudstjänster under andra halvan av 1860-talet. Motståndet flyttade ut från kyrkan. Från 1867 och ända fram till undersökningsperiodens slut antecknas det vid några tillfällen om ett fortsatt användande av den gamla psalmboken vid sammankomster och vid enskild andakt. Från 1849 återfinns anteckningar från olika församlingar om att människor separerat sig från kyrkan. Separationen förklaras ofta med att separatisterna var missnöjda med kyrkans nya böcker. Dessa anteckningar om separatisterna och deras motstånd mot nya böckerna är de vanligast förekommande tecknen i primärkällan på motstånd och de återkommer

ända fram till undersökningsperiodens slut. För att få svar på hur länge motståndet mot nya psalmboken fanns kvar i övre Norrland behöver alltså även tiden efter 1903 undersökas.

Studien visar alltså att människor uttryckte motståndet mot psalmboken på olika sätt, såväl genom att man separerade sig från kyrkan, genom att bränna upp psalmböcker, genom att artikulera sitt motstånd skriftligt eller muntligt som genom att fråga efter omarbetningar av de nya böckerna. Det tysta vardagsmotståndet anas också i anteckningar om att gamla psalmboken fortsatt användes på sammankomster och i den enskilda andakten. De indikationer på motstånd som återfanns i källorna är alltså av olika slag: såväl handlande, icke-handlande, uttryckta åsikter, icke-deltagande och icke-användande. Detta visar på att motstånd, liksom makt, är något komplext och mångsidigt och något som kan vara svårt att upptäcka.

7.1.3. Vilka skäl angav motståndarna till varför de inte ville bruka 1819 års psalmbok?

Motståndet mot 1819 års psalmbok förklarades i visitationshandlingarna i första hand utifrån läromässiga skäl. Dessa skäl uttrycktes kortfattat utan några längre argumentationer varför, bara att nya psalmboken ”ej var något Guds ord”, att man blev bättre uppbyggd av den gamla, att man ville använda sig av sina fäders lärdom och undervisning eller att den nya var irrlärlig och kättersk. I visitationshandlingarna återfinns redan från 1800-talets första hälft betydligt längre och mer ingående förklaringar till varför man inte ville använda sig av den nya katekesen eller den nya handboken i handlingarna från Sorsele och Arvidsjaur. Förändringarna i katekesen och handboken ledde till tydligare samvetskonflikter då de påverkade dop- konfirmations- och nattvardsritualerna. I Sorsele användes båda psalmböckerna simultant åtminstone till slutet av 1880-talet, men det framgår inte hur man löste psalmboksfrågan i Arvidsjaur. Det finns tecken som tyder på att den gamla psalmboken fortsatte att användas under lång tid även i Arvidsjaur. Det skulle förklara varför man inte finner några ingående förklaringar till vad som är felaktigt med den nya psalmboken i församlingen visitationshandlingar.

Det framfördes dock inte enbart läromässiga skäl till motståndet mot den nya psalmboken. Andra argument (pedagogiska, ekonomiska och musikaliska) som framfördes i landets sydligaste del förekommer också i viss mån handlingarna för övre Norrland men inte lika ofta som de läromässiga. Den ekonomiska frågan verkar inte ha spelat så stor roll, kanske till och med mindre än i sydligaste Sverige. Att ekonomin inte spelade så stor roll harmonierar med Daniel Lindmarks undersökning om införandet av Lindbloms katekes i Skellefteå församling.

Det var inte ekonomin som avgjorde inställningen till den nya katekesen, utan livsåskådningen.³⁷¹ Det verkar ha varit på samma sätt med psalmboken.

7.1.4. Hur togs den nya samiska psalmboken från 1849, som till del byggde på Wallins psalmbok, emot?

Studien visar att den samiska psalmbok som gavs ut 1849 och som till del byggde på den wallinska psalmboken mötte kritik av både prästerskapet i norra lappmarken och av samer. Prästerna kritiserade språket, att det var svårt att förstå för de som talade de nordliga dialekterna. Inga läromässiga klagomål framfördes av dem. Vad samerna i Kvikkjokk och Sorsele var kritiska mot framgår inte alls. Ett nytryck av den tidigare psalmboken ombesörjdes av lappmarksvisitatorn Johan Laestadius 1876. Den spreds i första hand till samer i Arvidsjaurs församling. Materialet som rör den samiska psalmboken är mycket mindre till sitt omfång än det som rör de svenska psalmböckerna. Om läsarnas röster är svåra att höra i kyrkans handlingar, så är samernas röster nästan ohörbara

7.1.5. Studien och den tidigare forskningen.

Sammantaget kan man se att korrelationen mellan det radikala nyläseriet och motståndet mot 1819 års psalmbok är mycket tydlig. Motståndet uttrycktes huvudsakligen i församlingar med radikalt läseri och det motiverades i första hand med läromässiga skäl. Det uttrycktes tydligare av de radikala läsarna än av de moderata. Allt detta harmonierar med tidigare forskning om läseriet. Händelserna i radikalläseriets epicentrum, de i Piteå och Skellefteå, är redan omskrivna av andra forskare, bland annat Sandewall och Törnqvist. Här bidrar studien inte med så mycket ny kunskap men det framkommer inte heller några konflikter mellan studiens och de nyss nämnda forskarnas uppgifter om psalmbokens införande i Piteå och Skellefteå. Istället kompletterar de varandra. Däremot visar studien att Törnqvists slutsats att det vid sekelskiftet fortfarande fanns församlingar i Västerbotten ”som vägrade ta befattning med 1819 års psalmbok” inte verkar stämma.³⁷² Den nya psalmboken verkade ha börjat användas i alla svensktalande församlingar innan 1903, men parallellt med 1695 års psalmbok i minst två

³⁷¹ Lindmark, 2004, s. 209–213.

³⁷² Törnqvist, 1993, s. 146.

församlingar, Sorsele och Piteå landsförsamling. Detta parallella användande pågick däremot under väldigt lång tid, kanske under hela undersökningsperioden.

Eftersom studien inte bara berör Piteå landsförsamling och Skellefteå församling, utan alla församlingar i övre Norrland, bidrar den därigenom med uppgifter om psalmboksfrågan både för de mer perifera läsarförsamlingarna liksom för församlingar där det radikala läseriet inte förekom. I studien har biskop Franzéns visitationssommar i övre Norrland rekonstruerats så att man kan följa hans försök att få den nya psalmboken införd i de olika församlingarna och hur han lärde sig att argumentera för den av de erfarenheter han fick under visitationssommaren. Törnqvist skriver om införandet av nya psalmboken att kyrkoledningen inte verkade ha räknat med att protesterna mot den nya boken skulle bli så stora som de blev, att den inte hade förstått att det skulle bli en kamp och kulturkrock mellan det moderna och det traditionellt folkliga.³⁷³ Han skriver att när allmogen visade motstånd mot att införa psalmboken verkade den kyrkliga överhetens generella svara vara att försöka införa nya psalmboken med ”lämpor och upprepade påtryckningsförsök”. Törnqvist menar att det inte fanns någon vilja att lyssna på allmogens argument då motståndet ansågs bero på den svenske bondens tröghet. Därför inte bemödade man sig om att formulera goda argument för psalmbokens införande.³⁷⁴ Franzéns agerande i övre Norrland, sexton år efter att den nya psalmboken stadfästes, stämmer till del överens med denna beskrivning. Han betonade att församlingarnas frihet bara innebar att de fick välja *när* den nya psalmboken skulle införas, inte *om*. Han gav inte vid något tillfälle upp inför protesterna mot den nya psalmboken utan såg till att det fattades positiva beslut om dess införande i alla de församlingar där frågan togs upp. Biskoparna hade transitiv makt: de hade makt inte enbart över nivån direkt under dem (prästerna) utan även över den ytterligare lägre nivån i makthierarkin, det vill säga församlingarna. Oftast utövades den makten indirekt, genom prästerskapet som utförde biskopens påbud, men under visitationer kunde biskoparna utöva direkt transitiv makt.³⁷⁵ Franzén gick längre än så när han fick den nya psalmboken införd under visitationsstämmorna. Beslutet om detta skulle ju enligt Kungl. Maj:t fattas i sockenstämman vilket Franzén ignorerade. Han tog sig större makt än han egentligen hade, särskilt i Skellefteå och Piteå Landsförsamling där den infördes trots livliga protester. Man kan däremot inte anklaga Franzén för att inte försöka argumentera för psalmbokens införande. Tvärtom ser man hur han lärde sig allt eftersom av erfarenheterna och tidigare motargument

³⁷³ Ibid., s. 139.

³⁷⁴ Ibid., 138.

³⁷⁵ Sköldberg, 2014, s. 111.

och anpassade sin strategi därefter. Franzéns efterträdare valde dock att bemöta läsarna och deras motstånd på ett mindre auktoritärt sätt.

Kaj Sköldberg argumenterar i *Maktens många ansikten* för att maktbegreppet är komplext och inte får definieras för snävt. Han är kritisk mot de klassiska övertalningsdefinitionerna och väljer att definiera makt som ”förmåga att bestämma processers förlopp, varvid den dominerande och/eller den dominerade polen i relationen är en social aktör”.³⁷⁶ Fördelen med Sköldbergs definition är att den håller det öppet för att förmågan kan utövas eller låta bli att utövas. Aktörerna kan vara såväl individer som grupper och institutioner. Definitionen utesluter inte makt över sig själv, motmakt eller komplexa maktförhållanden mellan flera aktörer och kräver inte att makten utförs medvetet. Den utesluter inte heller reflexivitet (makt över sig själv) symmetri (att den dominerade kan ha makt över den dominerande) eller transitivitet.³⁷⁷

Sköldbergs definition av makt fungerar väl i studien. Där framkommer det just att förmågan att bestämma processers förlopp både utövades och ibland inte utövades och att aktörerna inte alltid var individer utan grupper. Det framkommer också att det inte bara var biskopar och präster som utövade makt utan även församlingsbor, såväl läsare som icke-läsare, att makten kunde vara symmetrisk trots att den kyrkliga strukturen var transitiv. Läsarna verkar inte heller ha uppfattat sig som maktlösa eller utan handlingsutrymme, utan visar prov på reflexivitet, makt över sig själva och sin situation. Den motmakt de visade i sitt motstånd uttrycktes på många sätt inte bara i handling, utan även i icke-handling och icke-deltagande. Här blir det tydligt att inte heller motstånd bör definieras för snävt. Om det definieras som en handling skulle vissa aspekter av läsarnas motstånd falla bort: åsikter, icke-handlande och icke-deltagande. Valet att i arbetet med studien inte utgå från en på förhand formulerad *definition* av motstånd, utan istället söka efter olika *indikatorer* på motstånd framstår därför som ett gott val.

Arbetet med studien har visat på historikerns behov av att tolka tystnader i materialet, vilket Maria Ågren skriver om i sitt kapitel ”Källkritik” i boken *Metod: Guide för historiska studier*.³⁷⁸ Tystnader kan betyda olika saker. Tystnader om nya psalmbokens införande i södra Västerbotten betyder troligtvis att den redan var införd där. Tystnader i finskspråkiga områden betyder nog att frågan inte var aktuell. Tystnader i södra lappmarken kan betyda att man inte vill göra domkapitlet uppmärksam på att man i eftergivenhet för läsarna fortfarande använde den gamla psalmboken. Tystnaden om psalmböckerna i Arvidsjaur har varit särskilt intressant

³⁷⁶ Sköldberg, 2014, s. 99.

³⁷⁷ Ibid., s. 98–100.

³⁷⁸ Ågren, 2018, s. 45.

att försöka förstå. Framför allt behöver tystnad om motstånd inte betyda att det inte fanns något motstånd.

7.2. Framtida forskning

Uppsatsförfattaren hade tänkt undersöka om *Hernösands Stifts-Tidningar* hade kunnat bidra med mer kunskaper om införandet av 1819 års psalmbok, men coronapandemin satte käppar i hjulet. Det återstår alltså att göra. Även andra samtida tidskrifter, som till exempel *Nordisk kyrkotidning* eller Jonas Bodells tidsskrift *Norden* skulle vara intressanta att studera. Vilka uppgifter om motståndet mot den nya psalmboken går att finna där? Motståndet mot 1819 års psalmbok verkar ha existerat även efter 1903. För att få reda på hur länge det varade skulle man kunna studera visitationshandlingarna för Luleå stift från 1904 och ett par decennier framåt. Det skulle också vara intressant att studera hur psalmboksförslaget från 1921 och den ännu nyare psalmboken från 1937 togs emot i området. Man skulle även kunna undersöka vilka psalmer från den wallinska psalmboken som Rhén valde att ta med i den nya samiska psalmboken från 1849. Valde han bort de kontroversiella psalmerna eller ej?

Studien har väckt uppsatsförfattarens nyfikenhet på lappmarksförsamlingarnas särskilda förhållanden och lappmarksprästernas ställning i förhållande till andra präster i dåtidens kyrka, vilket också hade varit intressant att forska vidare om.

7.3. Slutlig reflexion

Den som idag verkar som präst i Sverige idag förvånas nog inte av oviljan att byta psalmbok. Förändringar i det kyrkliga livet kan ta tid. Ett exempel på detta är att den nya översättningen av Herrens bön fortfarande inte används av alla svenskkyrkliga församlingar, trots att det var 38 år sedan den kom! När arbetet med uppsatsen närmar sig sitt slut börjar arbetet med den psalmbok som ska ersätta 1986 års psalmbok att skapa rubriker. I tidningen *Dagen* publicerades två artiklar den 19 november 2020 med rubrikerna ”Den gemensamma delen i psalmboken kan försvinna” och ”Starka känslor inför ny psalmbok”. Det är dock svårt att tro att känslorna kommer att bli lika starka som de var för tvåhundra år sedan. Förutsättningarna är annorlunda: Religionsfrihet råder och psalmbokens plats i svenskens liv är en annan. Förhoppningsvis genomförs förändringen annorlunda nu än på 1800-talet, till exempel genom att inte, som Wallin gjorde, utgå från det som inte fungerar med den gamla psalmboken. Att istället utgå från

det som fungerar och ger liv och att låta människorna i församlingarna komma till tals. Många kyrkliga ledare har utbildat sig i nutida ledarskapsteorier och i hur förändringsprocesser bör genomföras. Alla nutida förändringsteorier tar dock inte hänsyn till ideologiskt motiverat motstånd, sådant som inte försvinner med tiden, eller av att man förstår ledningens argument. Hur man bemöter kritik och läromässig mångfald kommer att bli viktigt även nu. Även om det finns stora skillnader mellan då och nu kan kyrkan lära sig något av händelserna för tvåhundra år sedan.

8. Summary

The aim of this master thesis is to examine the opposition to the new Swedish hymn book from 1819 in the area which since 1903 has been the diocese of Luleå. The main questions discussed in the thesis are:

- How long did it take before the parishes in upper Norrland introduced the hymn book of 1819?
- What signs of opposition to the new hymn book are found in the visitation documents, and for how long?
- How did the opponents motivate their resistance to the Psalm Book of 1819?
- How was the new Sami hymn book from 1949 which was partly a translation from parts of the Wallinian hymn book received?

The study shows that the primary source does not provide a comprehensive description of the spread and expression of the resistance against the new hymn book, but rather a sketch of it. The information from the visitation documents has therefore been supplemented with information from other sources. The comparisons have in some cases been able to confirm the information from the visitation documents but have also shown that there are silences about the resistance.

The study shows that it took a while before the new hymnal was introduced in most upper Norrland's Swedish-speaking parishes. If Wallin's information is correct that 7/8 of Sweden's parishes adopted his hymnal in 1829, then the conditions in the study area were different. More than half of the parishes where Swedish was the largest language had not introduced the new hymnal in 1929. This changed in many parishes during Bishop Franzén's visits in 1835. A late introduction of the new hymnal may indicate that there was opposition to it, but it is not an unambiguous sign.

It is probable that the opposition was more widespread than what appears in the visitation documents, but the study can show that it was at least widespread in the following way:

Opposition to the hymn book was largely expressed in parishes where the radical reading-movement had an influence. In the visitation documents, opposition is expressed in the following parishes: Överkalix, Nederkalix, Överluleå, Nederluleå, Luleå stadsförsamling, Råneå, Piteå landsförsamling, Piteå Stadsförsamling, Älvsbyn, Skellefteå, Burträsk, Vännäs, Bjurholm, Arvidsjaur and Sorsele. The clearest expressed opposition to the new book of psalms is found in the Swedish-speaking parishes in Norrbotten, where radical reading had its main

seat. Signs of resistance in southern Västerbotten were expressed more quietly, in a continued individual use of the old hymnal at gatherings or at individual devotions. It is likely that opposition to the new hymn book occurred in more parishes than the visitation records show.

The study shows that people expressed opposition to the hymn book in different ways, both by separating themselves from the church, by burning up psalm books, by articulating their opposition, and by asking for revisions of the new books. The silent everyday resistance is also hinted at in notes that the old hymn book continued to be used at gatherings and in the individual devotion. Opposition was expressed in different ways during different phases. This is most evident in the documents from the 1830s. In most parishes, the controversy over the use of the hymnal in the Church had ceased during the second half of the 1860s. The opposition “moved out” of the church. From 1867 until the end of the study period, it is noted on a few occasions about the continued use of the old hymnal at gatherings and at individual devotionals. From 1849 there are notes from various parishes that people have separated from the church. The separation is often explained by the fact that the separatists were dissatisfied with the church's new books. These notes on the separatists and their opposition to the new books are the most common signs in the primary source of opposition and they recur right up to the end of the study period. The indications of resistance found in the sources are thus of different nature: action, non-action, expressed opinions, non-participation, and non-application.

The opposition to the hymn book of 1819 was usually explained in the visitation documents based on doctrinal reasons. Not only doctrinal reasons were given for the opposition to the new hymn book. Other arguments (pedagogical, economic, and musical) were also occasionally given, arguments that also were performed in the southernmost part of the country. The economic issue does not seem to have played such a large role, as it did in the south.

The study shows that the Sami hymnal, which was published in 1849 and which was partly based on the Wallinan hymnal, met with criticism from both the clergy in northern Lapland and the Sami. The priests criticized the translation, that it was difficult to understand for those who spoke the northern dialects. No doctrinal complaints were made by them. What the Sami in Kvikkjokk and Sorsele were critical of is not clear.

The results of the study often harmonize with the previous research on ‘the readers’, but not always. Rolf Törnqvist's conclusion that at the turn of the century there were still congregations in Västerbotten that refused any use of the 1819 hymnal does not seem to be true. The new

hymnal seemed to have been used in all Swedish-speaking parishes before 1903, but in parallel with the 1695 hymnal in at least two parishes, Sorsele and Piteå landsförsamling. This parallel use, on the other hand, lasted for a very long time, perhaps during the entire investigation period. Although the new hymnal was used in all parishes the old hymnal continued to be important to many people in upper Norrland.

Törnqvist believes that there was no will from the church's leadership to listen to the common people's arguments as the opposition was thought to be due to the Swedish farmer's inertia. Therefore, no effort was made to formulate good arguments for the introduction of the hymn book. Franzén's actions in upper Norrland partly agree with this description. Admittedly, Franzén was not persuaded by the arguments put forward, but he listened to them and adapted his strategy accordingly. However, Franzén's successors chose to respond to readers and their opposition in a less authoritarian way.

Kaj Sköldberg argues that the concept of power is complex and must not be defined too narrowly. He is critical of the classical definitions and chooses to define power as "the ability to determine the course of processes, where the dominant and / or the dominated pole in the relationship is a social actor". The advantage of Sköldberg's definition is that it keeps it open so that the ability can be exercised or not exercised. The actors can be individuals as well as groups and institutions. The definition does not exclude power over oneself, counter-power or complex power relations between several actors and does not require that power be exercised consciously. Nor does it exclude reflexivity, symmetry, or transitivity.

The study shows that the ability to exercise power, to determine the course of the process, was both exercised and sometimes not exercised and that the actors were not always individuals but groups. It also shows that it was not only bishops and priests who exercised power but also parishioners, both readers and non-readers, and that the power could be symmetrical even if the structure of the church were transitive. The readers did not seem to have perceived themselves as powerless but showed evidence of reflexivity. Their opposition was expressed in many ways not only in action, but also in non-action and non-participation. Here it becomes clear that resistance should not be defined too narrowly either. If the study had relied on a definition of resistance that saw resistance as an act, certain aspects of the readers' resistance would have fallen away: opinions, non-action, and non-participation. The choice not to use a *definition* of resistance, but instead search for different *indicators* of resistance therefore seems wise.

Maria Ågren writes that the historian needs to interpret silences in his or her material. This certainly applies to the silences in the visitation documents. Silences can mean different things in different situations. The silence about the introduction of the new hymnal in southern Västerbotten could mean that it was already introduced there. The silences in Finnish-speaking areas probably mean that the issue was not relevant there. Silences in southern Lapland might mean that the vicar did not want to make the cathedral chapter aware of that the old psalm book was still used in remission of the readers. Above all, silence about opposition does not have to mean that there was no opposition.

9. Käll- och litteraturlista.

9. 1. Otryckta källor

9.1.1. Riksarkivet

Arjeplogs kyrkoarkiv, Sockenstämmans protokoll, SE/HLA/1010006/K I/2, tillgängligt via https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/A0012882_00154#?c=&m=&s=&cv=153&xywh=-267%2C137%2C4900%2C2755.

Domkapitlets i Härnösands arkiv, Visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens län, efter församlingar, SE/HLA/1010283/F/F III be, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+0f620b51-1524-4b49-9857-b1a1cb7cf773&s=Balder>.

Domkapitlets i Härnösands arkiv, Visitationshandlingar, Västerbottens och Norrbottens läns lappmarker, efter församlingar, SE/HLA/1010283/F/F III bf, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+387a07b6-2985-4407-9bfe-a45624b45413&s=Balder>.

Härnösands domkapitel, Församlingsreg Visitationshandl FIIIa-FIIIbf, SE/SVAR/HLA-121220006/ R/S02370, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+a6a88402-a244-11d3-9e55-009027b0fce9&s=Balder>.

Sorsele kyrkoarkiv, Husförhörlängder, SE/HLA/1010185/ A I/3, tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+d32b7416-3cad-40c1-a325-692780ed31ab&s=Balder>.

Umeå landsförsamling kyrkoarkiv, Sockenstämmoprotokoll, SE/HLA/1010219/KI/1, b.226. Tillgängligt via <https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+e2f6da7b-8b26-414d-af45-fef0205efba4&s=Balder>.

9.1.2. Webbssidor

Maria Lagerman, ”Bodellisterna” – *Gamla Lutherska församlingen i Öjebyn, Piteå, 24 januari 2015*, Tillgängligt via: <http://gammelbo.se/Psalm/Bodellisterna.htm>. (hämtad den 31 augusti 2020).

9.2. Tryckta källor

Andersson, Nils, *1878 års katekes: debatten om katekesens form och innehåll 1810–1878*, Lund: Bibliotheca theologiae practicae, 1973.

Anderzén, Sölve, ”Lappmarken och kolonisationen”, i Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5, Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2000, s. 229–243.

Anderzén, Sölve, ”Finska språket-Torne Lappmarks Lingua sacra: Ordets makt, språk och undervisning vid 1800-talets mitt” i: Kangas, Olle och Kangasharju, Helena (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, 2007, s. 115-159.

Arvastson, Allan, *Den Thomander-Wieselgrenska psalmboken*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1949.

Arvastson, Allan, *Den svenska psalmen*, Lund: Gleerup, 1963.

Bergström, Ludvig & Snellman, Karin, *Anteckningar från missionsresan bland Tärna och Sorsele lappar sommaren 1880*. Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet, 1988.

Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-164794>, (hämtad den 4 november 2020).

Berlin, H.T, ”Jonas Bodell”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17843>, (hämtad den 21 september 2020).

Bexell, Oloph, "Johannes (Johan) Riström", *Svenskt biografiskt lexikon*, Tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6777>, (hämtad den 21 september 2020).

Bowen, G. A., "Document analysis as a qualitative research method", *Qualitative Research Journal* vol 9, nr 2 , 2009, s. 27–40. Tillgänglig via: https://www.researchgate.net/publication/240807798_Document_Analysis_as_a_Qualitative_Research_Method, (hämtad den 20 januari 2020).

Bryman, Alan, *Samhällsvetenskapliga metoder*, andra upplagan, Stockholm: Liber, 2008.

Bygdén, Leonard. Hernösands stifts herdaminne bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 2, [Elektronisk resurs], Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1923. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-651>, (hämtad den 4 november 2020).

Bygdén, Leonard. Hernösands stifts herdaminne bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 3, [Elektronisk resurs], Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1925. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=nbn:se:umu:rara-649>, (hämtad den 4 november 2020).

Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. D. 4*, [Elektronisk resurs], Almqvist & Wiksell, Uppsala, 1926, s. 4. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-652>, (hämtad den 4 november 2020).

Carlsson, Curt, *Samhörighet och separation. Kyrkan och EFS i pitebygden och skelleftebygden*, Uppsala: Skeab, 1979.

Carlsson, Curt, "'De båda nummertavlorna' eller striden om den nya psalmboken", *Årsbok / Pitebygdens fornminnesförening*, 1986, s. 67–70.

Denscombe, Martyn, *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*, fjärde upplagan, Lund: Studentlitteratur, 2018.

Duffy, Brendan, ”Analys av dokument”, i Bell, Judith och Waters, Stephen (red.), *Introduktion till forskningsmetodik*, femte [uppdaterade] upplagan, Lund: Studentlitteratur, 2016, s. 139–152.

Edquist, Carl, *Läseriet i Skelleftebygden under 1800-talet*, Stockholm, Svenska kyrkans Diakonistyrelses bokförlag, 1917.

Ericsson, N. P., *Christliga anmärkningar öfver de hufwudsakligaste falska lärosatser, som finnas i den nya Catechesen, Psalmboken och Kyrkohandboken; hwilka anmärkningar af Författaren egenhändigt, år 1840, före 1840 och 1841 års Riksdags början, aflemnades till Riksdagsmannen Lundberg från Piteå, att dem wid berörde Riksdag för Rikets Ständer framlägga; hwilket han, såsom Ombud, enligt Författarens tanka, bordt göra, men detsamma underlåtit*, andra upplagan, Umeå, 1842.

Ericson, Tom och Harnesk, Börje, *Präster, predikare och profeter: Läseriet i övre Norrland 1800–1850*, Gideå: Vildros, 1994.

Egerbladh, Ossian *Sorsele 1671–1821*, Lappmarkens bebyggelsehistoria 5, Umeå: Bokförlaget Botnia, 1967.

Forsgren, Tuuli. *Samisk kyrko- och undervisningslitteratur i Sverige 1619–1850*, [Elektronisk resurs], andra upplagan, Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1988. Tillgänglig via Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-33296>, (hämtad den 4 november 2020).

Forsgren, Tuuli. ”...först at inhämta språket, och sedan deruppå lära sin Christendom...”: *om finska böcker och sameundervisning i Torne och Kemi lappmarker före 1850*, [Elektronisk resurs], Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1990.

Tillgänglig via Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38010>, (hämtad den 4 november 2020).

Gladh, Henrik, ”Jacob Lindblom”, *Svenskt Biografiskt lexikon*, Tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=10473>, (hämtad den 2 juni 2020).

Gerhardsson, Gerhard, *En Christelig trosbekännelse utgifwen af Läsare-Sällskapet i Skellefteå, efter befallning af Herr Doct. Hambreus i Umeå, att för Consistorium i Hernösand uppvisa*, Stockholm, 1821.

Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.), *Metod: Guide för historiska studier*, Lund: Studentlitteratur, 2018.

Hansson, Sven. Byabön och bönbyar i gamla Ume socken: (Umeå, Sävar, Vännäs och Vindelns socknar), [Elektronisk resurs], Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet, 1996. Tillgänglig via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38650>, (hämtad den 4 november 2020).

Helander, Dick, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet 1. Tillkomsten av 1811 års kyrkohandbok* Lunds universitets årsskrift N. F. Avd 1 Bd 29 Nr 8, Lund, 1934.

Helander, Dick, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige 1811 – 1894*, Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1939.

Hildebrand, Bengt, "Nils Petter (Per) Ersson", *Svenskt biografiskt lexikon*. Tillgänglig via <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/15460>, (hämtad den 21 september 2020).

Holmgren, John, *Norrlandsläseriet, Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830*. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 19., Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1948.

Högberg, Ronny, *Motstånd och konformitet: om manliga yrkeslevers liv och identitetsskapande i relation till kärnämnen*, 1. uppl., Linköping: Institutionen för beteendevetenskap och lärande, Linköpings universitet, Diss. Linköping: Linköpings universitet, 2009. Tillgänglig via <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-20833>, (hämtad den 8 januari 2021).

Jarlert, Anders (red.), *Sveriges kyrkohistoria 6, Romantiken och liberalismens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2001.

Kyrko-Handbok hvaruti stadgas, huru Gudstiensten i Svenska Församlingar skall behandlas, Norrköping, 1811.

Laestadius, Petrus, *Journal af Petrus Læstadius, för första året af hans tjenstgöring såsom missionarie i Lappmarken* [Elektronisk resurs], 2. uppl. =[3. uppl.], , Stockholm: Hæggström, 1836. Tillgänglig via <http://runeberg.org/lpjour/>, (hämtad den 17 november 2020).

Lenhammar, Harry (red.), *Sveriges kyrkohistoria 5, Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2000.

Liedgren, Emil, *Den svenska psalmboken, en historisk överblick*, sjunde upplagan, Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1952.

Lilja, Mona och Vinterhagen, Stellan (red.), *Motstånd*, Malmö: Liber, 2009.

Lindmark, Daniel, ”Läseri och Neologi: Om läskultur och kulturkonflikt i Norrland vid 1800-talets början”, i *Thule: Kungl. Skytteanska samfundets årsbok. 1992, årg. 5*, Umeå: Kungl. Skytteanska samfundet, 1992, s. 99–116.

Lindmark, Daniel, *Puritanismen och lättsinnet: fem föredrag om folkläsnings och folklig fromhet* Serie: Kulturens frontlinjer, Umeå: Kulturgräns norr, 1997.

Lindmark, Daniel, *Reading, Writing and Schooling: Swedish Practices of Education and Literacy, 1650–1880*, Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet, 2004.

Lundquist, Jan, ”Nu ger de sista entusiasterna upp”, *Piteå-Tidningen*, 3 september 2010. Tillgänglig via: <https://pt.se/nyheter/nu-ger-de-sista-entusiasterna-upp-5573319.aspx>, (hämtad den 31 augusti 2020).

Madeland, Olle, *Peter Lorenz Sellergren: En småländsk väckelsepräst*, Skellefteå: Artos, 2014.

Montgomery, Ingun (red.), *Sveriges kyrkohistoria 4, Enhetskyrkans tid*, Stockholm: Verbum i samarbete med Svenska kyrkans forskningsråd, 2002.

Samuelsson, Lars *Väckelsens vägar. Pingströrelsens framväxt i Lycksele och Arvidsjaur socknar fram till ca. 1940*, = The paths of the revival : the growth of the Pentecostal movement in the Lycksele and Arvidsjaur parishes up to about 1940, Stockholm: Norman, 1983.

Sandewall, Allan, ”Lars Levi Laestadius och Sorseleläseriet”, *Kyrkohistorisk årsskrift.*, 1950, s. 142–164, 1950.

Sandewall, Allan, *Separatismen i övre Norrland, 1820–1855*, Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen, II, ny följd, Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1952.

Sandewall, Allan, *Separatismen i övre Norrland efter 1855*, Skrifter utgivna av svenska kyrkohistoriska föreningen, II, ny följd 7, Uppsala: Almqvist och Wiksell, 1954.

Sjöberg, Maria, ”Textanalys” i: Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.), *Metod: Guide för historiska studier*, Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 69–96.

Sköldberg, Kaj, *Maktens många ansikten: teorier och idéer om makt under två och ett halvt tusen år*, 1. uppl., Lund: Studentlitteratur, 2014.

Sundelin, Karin, *Pastor Uno och Catarina Lovisa, En bok om lappmarkspräster*, Uppsala: Lindblads förlag, 1942.

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar vid prestmötet i Piteå stad den 9, 10 och 11 augusti år 1842* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1845. Tillgängligt via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-706>, (hämtad den 4 november 2020).

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 17, 18 och 19 juni 1856* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1857. Tillgängligt via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-708>, (hämtad den 4 november 2020).

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Piteå den 17, 18 och 19 augusti år 1858* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1859. Tillgänglig via <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-716>. Hämtad den 29 november 2020.

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 1, 2 och 3 juli 1890* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1891. Tillgängligt via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-822>. (hämtad den 4 november 2020).

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prestmötet i Hernösand den 30 juni samt 1 och 2 juli 1897* [Elektronisk resurs], Hernösand, 1898. Tillgängligt via: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:rara-823>. (hämtad den 4 november 2020).

Svenska kyrkan. Härnösands stift. Prästmöte, *Handlingar rörande prästmötet i Hernösand den 28, 29 och 30 juni 1904*, Hernösand, 1905.

Törnqvist, Rolf, ”Oppositionen mot 1819 års psalmbok”, i: Ahlberger, Christer och Malmstedt, Göran (red.), *Västsvensk fromhet* Göteborg: Humanistiska fakulteten, Univ., 1993, s. 137–165.

Wentz, Hilmer, ”Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige” i Liedgren, Emil (red.), *Psalm och sång: studier tillägnade Emil Liedgren den 21 februari 1959*. [1], Lund: Gleerup, 1959, s. 179–204.

Westerlund, Gustaf, *Några ord om Läsarnes i Norr- och Westerbotten nu warande tillstånd och hufwudorsaken till deras förtwiiflade belägenhet*, Piteå, 1849.

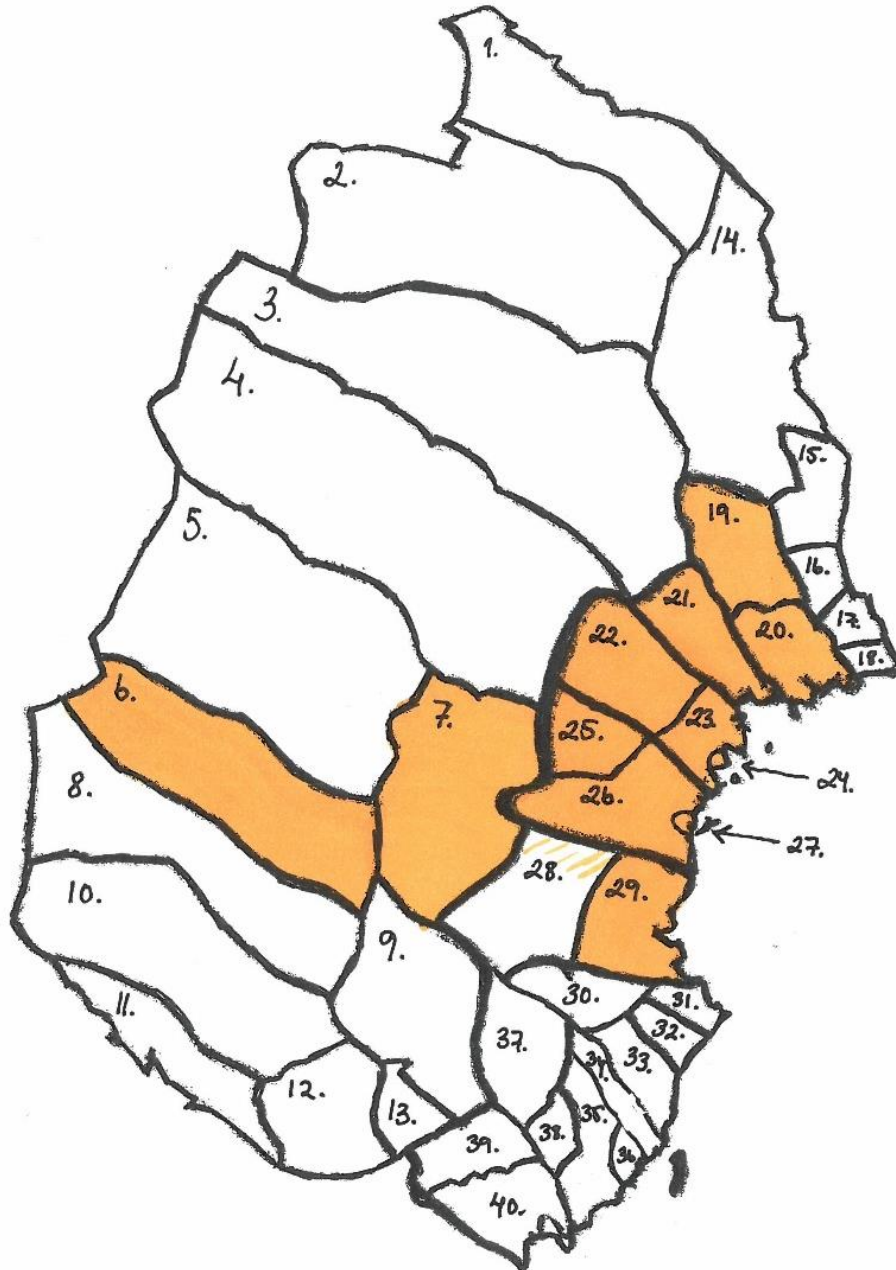
Ågren, Maria, ”Källkritik” i: Gustavsson, Martin och Svanström, Yvonne (red.), *Metod: Guide för historiska studier*, Lund: Studentlitteratur, 2018, s. 41–65.

Østtveit Elgvin, Lilly-Anne, ”Lappflickan Maria, Milla Clemetsdotter fra Åsele” i Lindmark, Daniel och Samuelsson, Jan (red.), *Kvinnor och andlighet i norr*, Skellefteå: Artos, 2018, s. 51–72.

10. Bilagor

10.1. Karta över övre Norrlands församlingar omkring 1835.

Församlingar där radikalt läseri/ separatism förekom någon gång under undersökningsperioden är orangemarkerade.

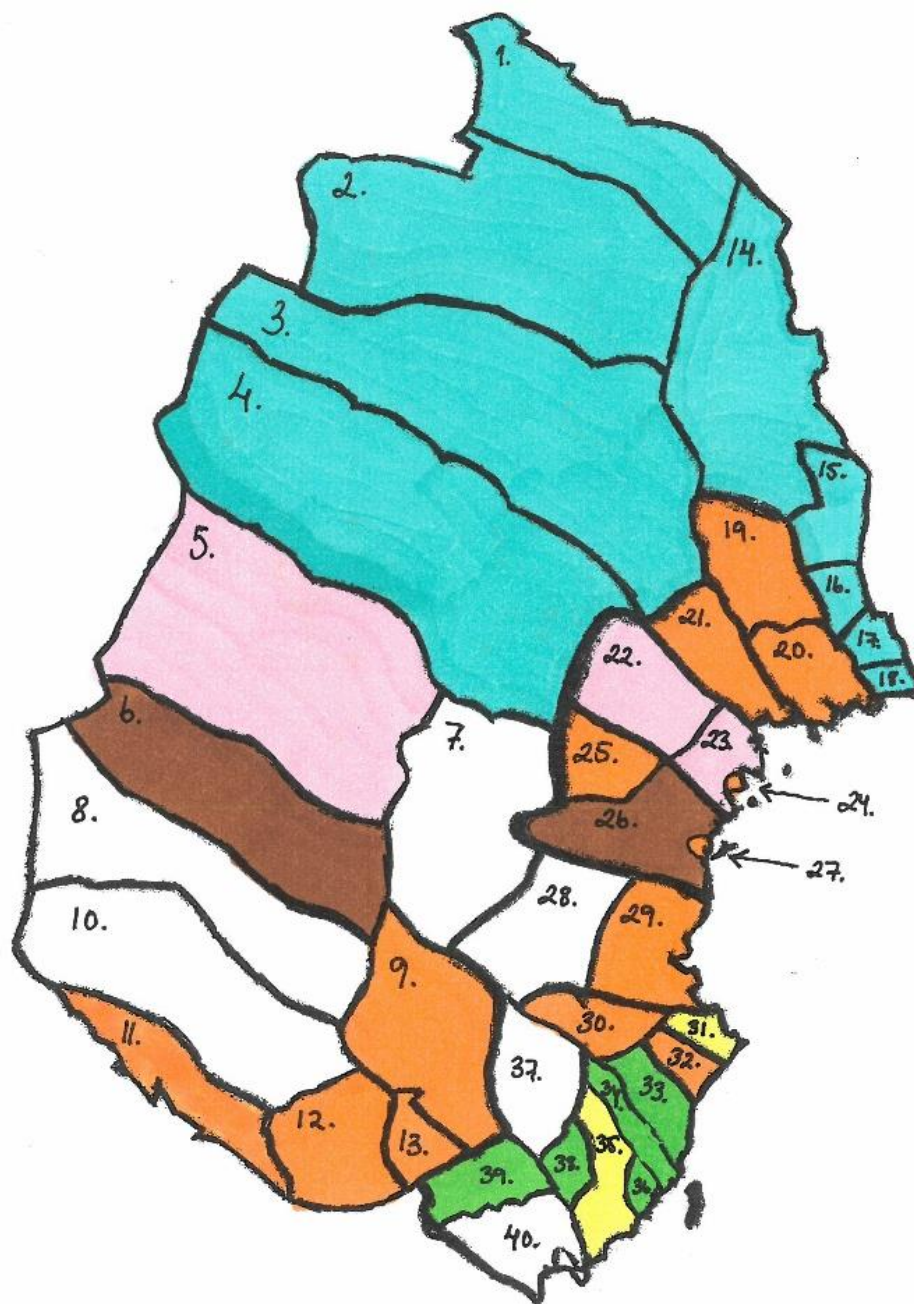
1. Karesuando
2. Jukkasjärvi
3. Gällivare
4. Jokkmokk
5. Arjeplog
6. Sorsele
7. Arvidsjaur
8. Stensele
9. Lycksele
10. Vilhelmina

11. Dorotea
12. Åsele
13. Fredrika
14. Pajala
15. Övertorneå
16. Hietaniemi
17. Karl Gustav
18. Nedertorneå
19. Överkalix
20. Nederkalix

21. Råneå
22. Överluleå
23. Nederluleå
24. Luleå stad
25. Älvsbyn
26. Piteå lands
27. Piteå stad
28. Norsjö-Jörn
29. Skellefteå
30. Burträsk

31. Lövånger
32. Nysätra
33. Bygdeå
34. Sävar-Holmön
35. Umeå lands
36. Umeå stad
37. Degerfors
38. Vännäs
39. Bjurholm
40. Nordmaling

10.2. Karta, trolig tid för ensamt antagande av 1819 års psalmbok.

Gul markering – nya psalmboken infördes på 1820-talet.

Orange markering – Nya psalmboken infördes på 1830-talet.

Rosa markering – Nya psalmboken infördes på 1840-talet.

Grön markering – Svensktalande församlingar som troligtvis hade infört nya psalmboken innan 1835.

Brun markering – Församlingar där gamla och nya psalmboken användes parallellt under 1880-talet eller senare.

Blå markering – Församlingar där svenskan var minoritetsspråk. (I Jokkmokk, nr 4, använde de svensktalande församlingarna fortfarande den gamla psalmboken 1848.)

Ingen markering – Församlingar med okänt datum för införandet av nya psalmboken.